

The Textual criticism of Prose Epic of Zofunoon Nāmeḥ and the Codicology of its Manuscripts

Milad Jafarpour

Assistant Professor of Persian language & literature, Faculty of Literature and Humanities, Hakim Sabzevari University, Razavi Khorasan Province, Iran. E-mail: m.jafarpour@hsu.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2025.66614.3783](https://doi.org/10.22034/perlit.2025.66614.3783)

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received 07 April 2025

Received in revised form 8

Mey 2025

Accepted 14 July 2025

Published online 22 July 2025

Keywords:

Prose Epic, Zofunoon Nāmeḥ, textual criticism, codicology.

ABSTRACT

Epic is one of the ancient and Revolutionary literary genres of Persian literature and valuable texts from it have remained in both prose and verse forms as written heritage. Some of these texts, despite numerous manuscripts and considerable antiquity, have received less attention. The "Zofunoon Nāmeḥ" is a notable prose epic that, due to the prominence of actions and the leadership of Zofunoon in its events, resembles a "Pahlavan Banou Nāmeḥ / Warlike women epic" where the goal of the warrior princess is to fend off the infidels, unite with her beloved, and free him from the bonds of her rival, the fairy city; This theme, apart from the "Banoogashasp Nāmeḥ," has perhaps rarely been assigned a comprehensive outline of an independent epic text. Since the background of the poetic form of "Zofunoon Nāmeḥ" dates back to the 8th century AH, the systematic introduction of the prose form of the "Zofunoon Nāmeḥ" and its manuscripts becomes even more necessary. Given the absolute lack of research in this area, the present fundamental study has been conducted using a descriptive-analytical method, and its findings have been presented inductively in two sections. In the first section, after studying the oldest known manuscript of the "Zofunoon Nāmeḥ" and providing a detailed summary of its events, a report on the textual aspects of the narrative is presented in seven parts: Reason for naming, narrator, time and place of composition, origin, structure, and language. Then, based on the obtained results, the codicology of three manuscripts of the "Zofunoon Nāmeḥ" from three storytelling schools of Iran, Transoxiana, and Pakistan are provided.

Cite this article: Jafarpour. M. (2025). The Textual criticism of Prose Epic of Zofunoon Nāmeḥ and the Codicology of its Manuscripts. *Persian Language and Literature*, 78 (251), 72-95.

<http://doi.org/10.22034/perlit.2025.66040.3776>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

Persian prose epics form an independent literary movement in the history of Persian literature. This movement for its abundance, diversity of themes, large volume, rich content, and influence has considerable importance on the evolution of the epic literary genre. The religious subject is considered as one of the important themes in Persian prose epics, which have long had a large audience due to the official status of Islam and Shiism in Iran. Moḥammadibn Ali, known as Moḥammad ibn Al-Hanafiyya, is considered as one of the most central figures in Persian religious epics, and there are numerous epics about him in verse and prose in Persian literature. Apart from the minor role of Moḥammad ibn Al-Hanafiyya in some of Hossaini's revenge stories, such as the Musayyab-Nāmeḥ, there are also other independent stories that provide a separate and exclusive account of Moḥammad ibn Al-Hanafiyya's exploits. In all known independent narratives in verse or prose composed in Persian with leading role of Moḥammad ibn Al-Hanafiyya, the storyteller, in a simple linear narrative pattern, defines Ibn Hanafiya's identity as a loving hero who comes to join his beloved and stands by her side in a series of battles, and his success in overcoming certain obstacles, remaining faithful to his beloved, and marrying her is seen as a proof to his heroic status and the ability to gain honor in the epic. The works that have been written on this subject have a considerable variety and number in terms of language or their poetic and prose forms, and according to love & lover, the most important known texts are: The Story of Moḥammad ibn Al-Hanafiyya and Zofunoon, The Story of Moḥammad ibn Al-Hanafiyya and Sha'ra, The Story of Moḥammad ibn Al-Hanafiyya and Shamima, The Story of Moḥammad ibn Al-Hanafiyya and Zayn al-Arab. Among the known independent narratives in which Moḥammad ibn Al-Hanafiyya is considered the main character, the Zofunoon-Nāmeḥ is currently considered the greatest and most famous epic in this field, due to the numerous Persian and non-Persian manuscripts of verse and prose scattered throughout the Persian-speaking world, and the documented history of its prose and verse forms dates back to the eighth century AH.

Despite its direct connection to Moḥammad ibn Al-Hanafiyya, the Zofunoon-Nāmeḥ, due to the prominence of Zofunoon's actions and his greater presence in its events, resembles the Pahlavān Bānoo-nāmeḥ, whose goal is for the warrior princess to repel the infidels, reunite with her lover, and save him from a female fairy rival, a topic to which perhaps rarely the main plot of an independent epic text has been devoted to. Except the love of Zofunoon and Moḥammad ibn Al-Hanafiyya in the battlefield and Zofunoon's victory over Ibn Al-Hanafiyya, another distinctive aspect of Zofunoon-Nāmeḥ is that, unlike its poetic counterpart, the Bānoogoshasp-Nāmeḥ, the heroine Zofunoon goes through several difficult stage called "Khāns" on land and sea journeys alone, and the expression of such a theme for the heroine is considered a significant innovation. Despite the collection of these advantages in the medium-sized volume of Zofunoon-Nāmeḥ, it should be added that the presence of Amr Umayya Al-Zamri and his Ayyār techniques and other Ayyārs have also at times excited epic events, and this feature, in contrast to the monotony and simplicity of the content and the repetitiveness of the themes, has given freshness to Zofunoon-Nāmeḥ.

Literature Review and Methodology

Despite the remarkable importance of the Zofunoon-Nāmeḥ due to its new subject and rich content, as well as the ancient history of the prose form in comparison to the verse form, only one article has introduced its verse form manuscript so far. The lacks of knowledge about Zofunoon-Nāmeḥ and researchers' inattention to this epic are evident in the fact that even in this recent study, the name of the work is mentioned incorrectly. The present study attempts to provide a better basis for

understanding the literary and fictional aspects of Zofunoon-Nāmeḥ through a more detailed textual criticism and systematic codicology of the prose manuscripts of Zofunoon-Nāmeḥ. This research has been conducted in a descriptive-analytical method and its results were expressed in an inductive manner. For this purpose, after studying the manuscripts of the Zofunoon-Nāmeḥ and presenting a detailed summary of its events, first a report on the textual criticism of the narrative is presented in seven parts: naming, narrator, time and place of composition, origin, structure, and language. Then, with regard to the obtained results, the codicology of the manuscripts of the Zofunoon-Nāmeḥ and its research fields have been emphasized.

Discussion

The Zofunoon-Nāmeḥ is one of the relatively ancient epics of Persian literature. Due to its content dedicated to the deeds of a warrior woman named Zofunoon, it is known as the prose counterpart of the Bānoogoshasp-Nāmeḥ and is considered important. On the other hand, the theme of Haft Khāns for Zofunoon and the presence of Moḥammad ibn Al-Hanafiyya, Imam Ali, and Amr Umayya Al-Zamri in the course of events have given greater credibility to it. The origin of the Zofunoon-Nāmeḥ and the stories of Moḥammad ibn Al-Hanafiyya is much older than the date of writing their later prose manuscripts, as the date of composition of the Zofunoon-Nāmeḥ in the eighth century AH also definitely confirms this claim; also, despite the available evidence, it is not possible to draw a clear conclusion about the storyteller of the Zofunoon-Nāmeḥ, the independence of the authorship of this work or its belonging to a single dominant narrative, as well as its Iranian origin or its Arabic, Turkish, and Urdu sources. Like most Persian narratives, the Zofunoon-Nāmeḥ has a simple and engaging prose, free from linguistic or literary complexities and complications.

Conclusion

After examining the latest manuscripts of the Zofunoon-Nāmeḥ, it can be said that this narrative was a well-known and relatively popular epic in the Persian-speaking world. On the other hand, the Zofunoon-Nāmeḥ, based on the evidence of the manuscripts is considered a narrative that has undergone the least changes over time. This means that the content of the various Zofunoon-Nāmeḥ manuscripts has not been inconsistent due to the interference of scribes, religious extremism, or the favoritism of exaggerating sects. Therefore, in terms of the accuracy of the recording and the accuracy of the report, we can study the Zofunoon-Nāmeḥ manuscripts with more trust.

Keywords: Prose Epic, Zofunoon-Nāmeḥ, textual criticism, codicology.

متن‌شناسی حماسهٔ منثور ذوفنون‌نامه و معرفی دست‌نویس‌های آن

میلاذ جعفرپور

استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکدهٔ ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه حکیم سبزواری، خراسان رضوی، ایران. رایانامه: m.jafarpour@hsu.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2025.66614.3783](https://doi.org/10.22034/perlit.2025.66614.3783)

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	حماسه یکی از انواع ادبی کهن و دوران‌ساز ادب فارسی است و متون ارزشمندی از آن در دو گونهٔ منثور و منظوم به‌عنوان میراث مکتوب بر جای مانده که به برخی از آن‌ها علی‌رغم نسخ خطی پرشمار و قدمتی قابل‌ملاحظه کمتر توجه شده‌است. ذوفنون‌نامه حماسهٔ منثوری است که به جهت برجستگی کردارها و میدان‌داری بیشتر ذوفنون در رویدادهای آن، پهلوان‌بانو‌نامه‌ای را می‌ماند که هدف شاه‌دخت جنگاورش تلاش برای دفع کافران، وصال به عاشق و رهایی او از بند رقیب مادینهٔ پری است؛ موضوعی که تاکنون جز بانوگشسپ‌نامه، شاید کمتر طرح کلی یک متن حماسی مستقل را به خود اختصاص داده باشد. از آنجاکه پیشینهٔ گونهٔ منظوم ذوفنون‌نامه به سدهٔ هشتم هجری بازمی‌گردد، معرفی روشمند گونهٔ منثور ذوفنون‌نامه و نسخ خطی آن ضرورتی دوچندان می‌یابد. نظر به فقر پژوهشی در این باره، تحقیق بنیادی حاضر به روش توصیفی-تحلیلی انجام شده‌است و برآیندهای آن به شیوهٔ استقرایی در دو بخش عرضه شده‌است. در بخش نخست، پس از مطالعهٔ کهن‌ترین دست‌نویس شناختهٔ ذوفنون‌نامه و عرضهٔ چکیدهٔ مشروح رویدادهای آن، ابتدا گزارشی از وجوه متن‌شناختی روایت در هفت پارهٔ وجه تسمیه، راوی، زمان و محل تألیف، منشأ پیدایش، ساختار و زبان ارائه شده‌است، آن‌گاه با توجه به برآیندهای حاصله، در بحث نسخه‌شناسی سه دست‌نویس ذوفنون‌نامه از سه مکتب داستان‌پردازی ایران، ماوراءالنهر و شبه‌قاره ارائه شده‌است.

استناد: جعفرپور، میلاذ. (۱۴۰۴). متن‌شناسی حماسهٔ منثور ذوفنون‌نامه و معرفی دست‌نویس‌های آن. *زبان و ادب فارسی*، ۷۸ (۲۵۱)، ۹۵-۷۲.

<http://doi.org/10.22034/perlit.2025.66614.3783>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

پروژه‌های علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. مقدمه

حماسه‌های منثور فارسی جریان ادبی مستقلی در تاریخ ادبیات ایران به شمار می‌آید که به دلیل کثرت، تنوع درون‌مایه، حجم بالا، محتوای غنی و تأثیرگذاری در تحول نوع ادبی حماسه از اهمیت قابل‌ملاحظه‌ای برخوردار است. وجه دینی یکی از درون‌مایه‌های مهم در حماسه‌های منثور فارسی محسوب می‌شود که از دیرباز به دلیل رسمیت دین اسلام و مذهب تشیع در ایران مخاطبان بسیاری هم داشته‌است. پس از حمزه بن عبدالمطلب، علی بن ابیطالب، ابومسلم خراسانی و مختار بن ابوعبید ثقفی، محمد بن علی مشتهر به محمد حنفیه محوری‌ترین شخصیت در حماسه‌های دینی فارسی به شمار می‌آید و حماسه‌های متعددی نیز درباره او به نظم و نثر در ادب فارسی موجود است. اما صرف نظر از نقش فرعی محمد حنفیه در برخی انتقام‌نامه‌های حسینی مثل مسیب‌نامه، داستان‌های مستقل دیگری نیز مشاهده می‌شوند که گزارشی مجزا و منحصر از دلاوری‌های محمد حنفیه ارائه داده‌است. در تمامی روایات شناخته‌شده مستقلی که به صورت منظوم یا منثور با محوریت نقش محمد حنفیه به زبان فارسی تألیف شده‌اند، داستان‌پرداز در یک الگوی روایی خطی و ساده، هویت ابن حنفیه را به‌عنوان پهلوانی عاشق تعریف می‌کند که برای وصال به معشوق و در کنار او در جریان سلسله‌ای از نبردها حاضر می‌شود و توفیق او در رفع برخی موانع، وفای به معشوق و ازدواج با او، به‌منزله اثبات شأن پهلوانی و کسب نام در حماسه تلقی می‌شود. لذا مخاطب در این قبیل گزارش‌های داستانی به‌وضوح درمی‌یابد که عشق دستاویز و بهانه‌ای شده‌است تا محمد حنفیه در فضای حماسه حضور پیدا کند. در این‌گونه روایات، دفاع از دین و قبیله و خون‌خواهی خویشان موضوع اصلی نیست، اگر هم آغازگر بوده باشد سپس در جنب وقایع طرح می‌شود؛ حال آنکه دست‌کم عشق سلسله‌جنبان اغلب رویدادهاست. آثاری که در رابطه با این مضمون تألیف شده‌اند از نظر زبانی یا ماهیت منظوم و منثورشان تنوع و تعدد قابل‌ملاحظه‌ای دارند و به‌حسب طرفین عشق، مهم‌ترین متون شناخته‌شده آن عبارت‌اند از: داستان محمد حنفیه و ذوفنون، داستان محمد حنفیه و شعری، داستان محمد حنفیه و شمیمه، داستان محمد حنفیه و زین‌العرب. گفتار حاضر برای نخستین بار با رویکرد متن‌شناسی و نسخه‌شناسی ذوفنون‌نامه منثور را بررسی کرده‌است.

۲. بیان مسئله

ذوفنون‌نامه در میان روایت‌های داستانی شناخته‌شده مستقلی که در آن‌ها محمد حنفیه شخصیت محوری و اصلی قلمداد می‌شود، به دلیل نسخ خطی منظوم و منثور فارسی و غیر فارسی پرشمار و پراکنده در جغرافیای زبان فارسی، فعلاً به‌عنوان بزرگ‌ترین و مشهورترین حماسه این حوزه در نظر گرفته می‌شود که پیشینه مستند گونه‌های منثور و منظوم آن به سده هشتم هجری می‌رسد (ر. ک: شکوفگی، ۱۳۹۴: ۳۸). ذوفنون‌نامه علی‌رغم ارتباط مستقیمی که با محمد حنفیه دارد، به جهت برجستگی کردارها و میدان‌داری بیشتر ذوفنون در رویدادهای آن، پهلوان‌بانو‌نامه‌ای را ماند که هدف شاه‌دخت جنگاورش تلاش برای دفع کافران، وصال به عاشق و رهایی او از بند رقیب مادینه‌پری است؛ موضوعی که تا کنون شاید کمتر طرح کلی یک متن حماسی مستقل را به خود اختصاص داده باشد، زیرا در سنت رایج حماسه‌سرایی، این پهلوان عاشق است که در جهت رفع موانع وصال با معشوق می‌کوشد و جالب‌تر آنکه چنین مضمون بدیعی در رابطه با اعلام دینی عربی و نه ایرانی پیشااسلامی مطرح شده‌است. جز دل‌باختگی ذوفنون و محمد حنفیه در میدان جنگ و غلبگی ذوفنون بر ابن حنفیه، از دیگر وجوه ممتاز ذوفنون‌نامه آن است که برخلاف قرینه منظومش، بانوگشسپ‌نامه، پهلوان‌بانوی آن ذوفنون چندین خان را هم در سفرهای بری و بحری به‌تنهایی پشت سر می‌گذارد و بیان چنین بن‌مایه‌ای برای پهلوان‌بانو، نوآوری قابل‌ملاحظه‌ای تلقی می‌شود. با وجود تجمع این امتیازات در حجم

متوسط ذوفنون‌نامه باید افزود که حضور عمرو امیه ضمری و شگردهای عیاری او و دیگر عیاران نیز گاهی چاشنی رویدادهای حماسی شده‌است و این ویژگی هم روایت را برخلاف یک‌نواختی و سادگی محتوا و تکراری بودن بن‌مایه‌ها، تازگی بخشیده‌است.

۳. روش تحقیق

این پژوهش از نوع بنیادی بوده و روش آن توصیفی-تحلیلی است و به شیوه کتابخانه‌ای انجام شده‌است و برآیندهای آن به شیوه استقرایی بیان شده‌است. بدین منظور، پس از مطالعه نسخ خطی ذوفنون‌نامه و عرضه چکیده مشروح رویدادهای آن، ابتدا گزارشی از وجوه متن‌شناختی روایت در هفت پاره وجه تسمیه، راوی، زمان و محل تألیف، منشأ پیدایش، ساختار و زبان ارائه شده‌است، آن‌گاه با توجه به برآیندهای حاصله، به نسخه‌شناسی دست‌نویس‌های ذوفنون‌نامه و ظرفیت‌های پژوهشی آن تأکید شده‌است.

۴. پیشینه پژوهش

به احتمال، نخستین بار ژان کالمار در مقاله «محمد حنفیه در دین عامیانه، فولکلور و افسانه‌های جهان ترک و ایرانی و هندوایرانی» (۱۹۸۸) در دو صفحه چکیده‌ای کوتاه از رویدادهای ذوفنون‌نامه ارائه کرده‌است و سپس در چند سطر برخی مشخصات برجسته متنی آن را معرفی نموده‌است (ر. ک: کالمار، ۱۹۸۸: ۲۱۵-۲۱۶).

حامد شکوفگی در مقاله‌ای با عنوان «معرفی و بررسی زینغون‌نامه: حماسه دینی عاشقانه در قرن هشت هجری» (۱۳۹۴) ذوفنون‌نامه را براساس نسخه خطی منظوم آن در کتابخانه مجلس شورا به صورت سطحی همراه با تسامحاتی معرفی نموده‌است. رحیم فرج‌اللهی در رساله دکتری خود با عنوان «تحلیل ساختار و محتوای قصه‌های منظوم حماسی شیعی» (۱۳۹۸) در دو بخش جنگ‌نامه‌های امام علی (ع) و سپس جنگ‌نامه‌های محمد حنفیه را معرفی نموده‌است. نویسنده ذیل قصه‌های پریان در بحث از جنگ‌نامه‌های محمد حنفیه چکیده‌ای از رویدادهای ذوفنون‌نامه را تحت عنوان «داستان محمد حنفیه و شاهزاده ذی‌فنون پاکدامن» به دست داده‌است (ر. ک: فرج‌اللهی، ۱۳۹۸: ۱۶۲-۱۶۳). همو در مقاله مستخرج از رساله یادشده با عنوان «پژوهشی در قدمت و اصالت جنگ‌نامه‌های محمد حنفیه» (۱۳۹۹) ذوفنون‌نامه را از رهرو همان چکیده معرفی نموده‌است.

میلاد جعفرپور در پژوهشی با عنوان «جنگ‌نامه محمد حنفیه یا مسیب‌نامه؟ (پاسخ به ابهام عنوانی چندگانه از یک روایت ابوطاهر طرسوسی با رویکرد نسخه‌شناختی)» (۱۴۰۲) بدین نتیجه رسیده‌است که ابوطاهر طرسوسی جز از مسیب‌نامه، روایت مستقل دیگری با زمینه خون‌خواهی تألیف نکرده که محمد حنفیه شخصیت محوری آن قلمداد شود و دست‌نویس‌های عموماً منثوری که در پیوند با گزارش احوال نهضت‌های پس از عاشورا در فهرس نسخ خطی ذیل عنوان جنگ‌نامه محمد حنفیه به ثبت رسیده، در واقع تحریرات بزرگ و کوچکی از مسیب‌نامه قلمداد می‌شوند که به دلیل سهو کارشناسان و فهرست‌نویسان، ابهامی در تشخیص عنوان صحیح روایت آن پدید آورده‌است. جز این، سایر نسخه‌های خطی موسوم به جنگ‌نامه محمد حنفیه، گزارشی از غزای محمد حنفیه با کافران و دلباختگی او به برخی شاهدختان و پهلوان‌بانوان و دفع موانع وصال با ایشان به دست داده‌است.

۵. ضرورت تحقیق

با وجود اهمیت چشمگیر ذوفنون‌نامه از حیث موضوع بدیع و محتوای معتبر آن و نیز پیشینه کهن گونه منثور نسبت به منظوم، تا کنون تنها یک مقاله به معرفی دست‌نویس منظوم اثر پرداخته‌است. ناشناختگی ذوفنون‌نامه و بی‌توجهی پژوهشگران بدین حماسه

جایی مشهود می‌شود که حتی در همین پژوهش اخیر نیز نام منظمه در اثر بدخوانی به اشتباه «ذینون‌نامه» ضبط شده‌است. در کتاب *افسانه‌های پهلوانی/ایران* (۱۳۹۹) که به معرفی و تحلیل شصت افسانه منظوم و منثور پهلوانی ادب فارسی پرداخته، هیچ اشاره‌ای به حماسه‌های مرتبط با محمد حنفیه نشده‌است. فقدان توجه به معرفی ذوفنون‌نامه در مدخل «ذال» *دانشنامه فرهنگ مردم/ایران* (۱۳۹۵) و دیگر کتب مرجع نیز آشکارا مشاهده می‌شود. پژوهش حاضر می‌کوشد با بررسی دقیق‌تر متن شناختی و معرفی روشمند دست‌نویس‌های منثور ذوفنون‌نامه زمینه بهتری برای درک وجوه ادبی و داستانی ذوفنون‌نامه فراهم آورد.

۶. هدف پژوهش

هدف اصلی جستار حاضر معرفی روایت داستانی منحصر به فرد نسبتاً ناشناخته‌ای است که فعلاً به عنوان قرینه بانوگشسپ‌نامه و نخستین پهلوان‌بانونامه منثور مستقل ادب فارسی قلمداد می‌شود و گزارش ویژه‌ای همچون هفت‌خان را برای ذوفنون، پهلوان زن روایت ارائه داده‌است، لذا تشریح ابعاد متن‌شناسی و نسخه‌شناسی آن به منزله تمهیدی در شناخت هرچه بهتر آن به شمار می‌رود.

۷. بحث و بررسی

۷-۱. متن‌شناسی

در این پاره، پس از ارائه چکیده‌ای از رویدادهای ذوفنون‌نامه، هفت مشخصه داستانی وجه تسمیه، راوی، زمان و محل تألیف، منشأ پیدایش، ساختار و زبان در ذوفنون‌نامه ارزیابی شده‌است.

۷-۱-۱. خلاصه روایت

روزی محمد بن حنفیه، فرزند امام علی (ع)، با تنی چند از همراهان در شکارگاه با دختر پهلوان‌بانوی شاه‌ارم کافر دچار می‌شود و در پی نبردی کوتاه با ذوفنون، بیهوش می‌شود. ذوفنون به گمان فوت ابن حنفیه او را رها می‌کند و سپس جز مقبل غلام که پیشتر گریخته‌است، دیگر همراهان ابن حنفیه را به بند می‌کشد و به نزد پدرش می‌برد. وزیر ذوفنون را از پیامد ناگوار این پیکار بیم می‌دهد و ذوفنون وزیر را می‌رنجاند و نزد پدر به آیین کفر سوگند یاد می‌کند تا زمانی که بر همه مسلمانان غلبه نکند، به درگاه شاه‌ارم باز نخواهد گشت. محمد حنفیه پس از رفع بیهوشی به مدینه بازمی‌گردد، سپس به طعنه مادرش برای تلافی شکست خود بر سر ذوفنون می‌رود و سوگند می‌خورد تا ملک شاه ارم را به اسلام مشرف نکند، به مدینه بازنگردد. مادر ابن حنفیه به جهت نگرانی پیشتر به نبرد ذوفنون می‌شتابد، اما مغلوب می‌شود و سرانجام، محمد حنفیه ذوفنون را در آزمون کشتی به زیر کشیده و بدو دل می‌بازد، سپس ذوفنون را به مادر می‌سپارد و برای ادای سوگندش به سوی ملک شاه‌ارم رهسپار می‌شود. هنگامی که بی‌بی حنفیه و ذوفنون در راه مدینه هستند، در شکارگاه با شاهزاده جنگاور کافری مواجه می‌شوند که سودای عشق ذوفنون در سر دارد. بی‌بی حنفیه در نبرد با شاهزاده جنگاور مغلوب می‌شود و ذوفنون که در بند بی‌بی حنفیه‌است، این بار در باغی گرفتار شاهزاده می‌شود و پیری که شاهزاده را در باغ خدمت می‌کند در خوابی اسلام آورده و شاهزاده را با خوراندن زهر می‌کشد و ذوفنون را می‌رهاند. از جانب دیگر، ابن حنفیه با همراهان در باغی که به چنل‌شاه پری تعلق داشت، مشغول استراحت است که توسط چنل و لشکرش محاصره می‌شوند و در همان روز، قریبه پری، شاهدخت چنل که از مدتی پیش به محمد حنفیه دل باخته‌است و هر از چند گاهی به شوق دیدن روی او به صورت پنهانی به مدینه می‌رود، این بار ابن حنفیه را در باغ می‌بیند و از لشکرکشی پدرش اطلاع می‌دهد. نبرد محمد حنفیه با چنل‌شاه به شکست پریان و مسلمان شدن چنل‌شاه می‌انجامد. پس از

آن، ابن‌حنفیّه مع همراهان به دیار پادشاهی می‌رسد که به‌تازگی درگذشته‌است و میراث سلطنت تنها پسر او، عمران، توسط دو خواهرش غصب شده، عمران در چاهی زندانی است. ابن‌حنفیّه در طول مسیر با دو خواهر که به راهزنی مشغول هستند، مواجه شده بر آنان غلبه می‌کند و عمران را از چاه اسارت می‌رهاند و دوباره بر تخت پادشاهی می‌نشانند. پس از آن، محمد حنفیّه به شهر شاه‌ارم می‌رسد و در رویارویی نخست با لشکر کفّار به تدبیر وزرای شاه‌ارم درون چاه اسیر و هر دو پایش خرد می‌شود. ذوفنون که از پیش سر در پی ابن‌حنفیّه گذاشته بود، به یاری وی می‌رسد و محمد حنفیّه را از چاه بیرون می‌آورد و برای درمان به شهر عمران‌شاه می‌برد. حکیمان عمران‌شاه از درمان ابن‌حنفیّه عاجز می‌شود، اما قریبّه پری برای درمان محمد حنفیّه و وصال با او، وی را از آنجا ربوده با خود به شهر پریان می‌برد. ذوفنون و مقبل ناامید از بازگشت محمد حنفیّه برای چاره‌ای این فقدان به جانب مدینه و به نزد مولا علی بازمی‌گردند. امام و اهل بیت پس از اطلاع از غیبت محمد حنفیّه در طلب راه چاره بر سر روضه پیامبر گرد می‌آیند. به درخواست ایشان و به رهنمونی پیامبر، ذوفنون مأمور می‌شود به‌صورت گمنام و با نام محمد حنفیّه به جست‌وجوی ابن‌حنفیّه در سرزمین پریان بپردازد و ذوفنون به همراه عمرو امیّه ضمری و زید بن علی به پرستان می‌رود. ذوفنون در راه سرزمین پریان، به مُلک میعادشاه آهنی حصار می‌رسد و پس از مدتی پیکار با ابن‌کافر وی را به خلعت اسلام مشرف می‌کند، پس از آن به درخواست میعادشاه به دفع زحمت رقیب او مزاج‌شاه می‌رود. ذوفنون پس از مدتی با مزاج‌شاه روبه‌رو می‌شود و بعد چندی میدان‌داری وی را اسیر و به خلعت اسلام مشرف می‌کند. مزاج‌شاه نیز پس از قبول اسلام، از ذوفنون درخواست می‌کند تا آزار رقیب همسایه وی قمیز بادپا را دفع کند. ذوفنون هم بر سر قمیز بادپا می‌رود و با کمک عمرو امیّه ضمری وی را شکست می‌دهد و قمیز مسلمان می‌شود. پس از آن، ذوفنون متوجه می‌شود از سرزمین بادپایان دو مسیر هفت‌روزه و چهل‌روزه راه به سرزمین پری‌ستان می‌برد. ذوفنون به راهنمایی قمیزبادپا مسیر هفت‌روزه را قبول می‌کند و به پی‌رفت این انتخاب، نخست همراهان خود را مرخص می‌کند و سپس با فرزندان عادی عوج مواجه می‌شوند و پس از غلبه بر آنان، راه جزیره پری‌ستان و احوال قریبّه پری و محمد حنفیّه را پرسیده، بدان سو روان می‌شود. ذوفنون به جزیره پریان می‌رسد و پس از گفت‌وگو و شرح احوال دل‌باختگی خود با محمد حنفیّه و رقابت قریبّه پری نزد شاه پریان، سرانجام به دیدار ابن‌حنفیّه می‌رسد و شاه پری به پاداش صبر آنان در این عشق و جبران ستم قریبه، با استفاده از شیرۀ درختی پای محمد حنفیّه را درمان می‌کند. پس از آن، ذوفنون همراه با محمد حنفیّه به قلمرو عادیان، قمیز بادپا، مزاج‌شاه و میعادشاه باز می‌گردد و هویت خود را برای آنان آشکار می‌کند. پس از آن، محمد حنفیّه با همراهان به سوی مُلک شاه‌ارم رهسپار می‌شود، اما شیخون شاه‌ارم لشکر اسلام را پراکنده ساخته، ذوفنون و همراهان اسیر می‌شوند و ابن‌حنفیّه زخم برداشته، در غاری پنهان می‌شود و به دعا حضرت را به یاری فرامی‌خواند و پروردگار حاجت او را برآورده می‌سازد و امام علی (ع) به کمک لشکر اسلام رسیده، اسیران را می‌رهانند و شاه‌ارم می‌گریزد و به برادر دوم خود شاه افلاطون پناه می‌برد. افلاطون در حمایت از برادرش در برابر لشکر اسلام صف‌آرایی می‌کند، اما به دست ذوفنون اسیر و سپس مسلمان می‌شود. شاه‌ارم کافر به برادر سوم خود، شاه‌قحطبه پناه می‌برد. شاه‌قحطبه در رویارویی با مسلمانان به دست ذوفنون اسیر و پس از عدم قبول تشرّف به اسلام، کشته می‌شود. شاه‌ارم به برادر چهارم خود، غراب‌شاه پناه می‌برد. غراب در نبرد با ذوفنون اسیر و به دست مولا علی (ع) مسلمان می‌شود. شاه‌ارم از میدان گریخته، به برادر پنجم عملاق‌شاه پناه می‌برد. عمرو امیّه او را تعقیب می‌کند و با عملاق‌شاه مشاجره می‌کند و در اثر پرتاب سنگی چشم او را نابینا می‌کند. عملاق پس از این ضرب شست، پس از رویارویی با لشکر اسلام و شنیدن اوصاف مردانگی مولا علی (ع) به دست ایشان مسلمان می‌شود و شاه‌ارم به برادر ششم خود قیظور‌شاه پناه می‌برد. قیظور‌شاه در برابر لشکر اسلام مقاومت می‌کند، اما در نهایت، به دست ذوفنون کشته می‌شود و شاه‌ارم به برادر هفتم خود مرنجی‌شاه پناه می‌برد. پس از مقابله با لشکر اسلام، مرنجی‌شاه

توسط ذوفنون و شاه‌ارم به دست محمد حنفیه اسیر و هر دو به اسلام می‌گروند. لشکر اسلام به مدینه بازمی‌گردد و با کسب رضایت شاه‌ارم، محمد حنفیه با ذوفنون پیوند می‌گیرد.

۷-۱-۲. وجه تسمیه

درباره چگونگی گزینش عنوان اثر و اشتها آن تا به امروز، باید گفت که شخصیت محوری داستان، پهلوان بانویی به نام «ذوفنون» است و روایت منحصر به ارائه گزارش کردارها و رویدادهایی است که ذوفنون در رویارویی با موانع وصال به محمد حنفیه از سر گذرانده‌است. گذشته از آن، باید گفت که عنوان اغلب دست‌نویس‌های منشور و منظوم مرتبط با گزارش احوال ذوفنون به نام او ثبت شده یا در فهرست نسخ خطی و پس از بررسی کارشناس تعیین شده‌است. همچنین با وجودی که امام علی (ع) و محمد بن حنفیه در روایت حضور دارند، نقش ایشان در سایه حضور ذوفنون تعریف شده‌است و در قیاس با این پهلوان بانو نمی‌توان پویایی قابل‌ملاحظه‌ای از آنان مشاهده نمود. از طرفی، موضوع هفت‌خان هم در ارتباط با کردارهای ذوفنون طرح شده‌است، نه محمد حنفیه یا حضرت علی. بنابر همین تمهید، محوری بودن شخصیت پهلوان بانوی ذوفنون در روایت بارها زمینه‌سازی و تثبیت شده‌است و تردیدی در گزینش عنوان روایت براساس نام ذوفنون وجود ندارد و از آنجاکه وجه روایت نیز حماسی است، پسوند «نامه» به «ذوفنون» الحاق شده‌است و عنوان اصیل و صحیح این روایت «ذوفنون‌نامه» محسوب می‌شود. «ذوفنون» در لغت از ترکیب دو پاره «ذو» و «فنون» برآمده‌است و در معنای «پره‌نر، همه‌کاره، همه‌فن‌حریف، استاد هر کاری» به کار می‌رود، اما به‌منظور خوانش صورت صحیح این نام در نسخ خطی برجای‌مانده از ذوفنون‌نامه، باید یادآور شد که واژه عربی «ذو» به معنای «صاحب و دارنده» برپایه اعراب نصب و جر به شکل «ذا» و «ذی» هم به کار می‌روند و از طرفی، بعضی کاتبان نیز گاه حرف «ذ» را به شکل متشابه حرف «ز» ثبت می‌کردند و تجمیع این اوصاف در ضبط پاره نخست نام «ذوفنون» سبب شده تا گاه با بدخوانی‌هایی مثل صورت «زیفنون» مواجه شویم. همچنین براساس اصل دوگانه‌نویسی حروف متشابه در سنت کتابت، در گذشته حروف «ف / و» و «غ / ز» به‌صورت متشابه نگاشته و تسامحاً شاید به جای هم خوانده می‌شده‌اند و همین امر سبب شده تا برخی کاتبان ضمن رعایت قاعده یادشده و به دلیل عدم آشنایی و شهرت نام «ذوفنون»، این نام را سهواً به‌صورت «زیغون / زیغنون» نیز تحریر کنند و مغفول ماندن این نکات سبب شده تا حتی امروزه هم برخی پژوهشگران تسامح گذشتگان را در رعایت ضبط صحیح عنوان «ذوفنون» تکرار کنند (ر. ک: کتاب‌نامه: شکوفگی، ۱۳۹۴).

۷-۱-۳. راوی

پس از بررسی دست‌نویس‌های موجود ذوفنون‌نامه منشور قرینه و گواهی از مشخصات راوی یا داستان‌گزار حقیقی آن به دست نیامد. جز آن باید گفت که در مقدمه معدودی از همین نسخ ذوفنون‌نامه هم نقل روایت به «عبدالله بن عباس» نسبت داده شده‌است، اما از آنجاکه تمامی این شواهد به‌صورت پراکنده در دست‌نوشته‌های متأخری ضبط شده‌است و منبع دیگری نیز این ادعا را تأیید نمی‌کند، چنین انتسابی بیشتر وجه ساختگی پیدا می‌کند و احتمالاً حاصل تصرف کاتبان بوده و برای گرمی بازار این داستان ابداع شده‌است، لذا قابل‌اعتنا به نظر نمی‌رسد. چنین وضعیتی در مورد برخی از دیگر روایات محمد حنفیه نیز صادق است که در آن‌ها سعد معاذ به‌عنوان راوی معرفی شده‌است. حتی محمد بن ابوالخیر عاشقی هم در ذوفنون‌نامه منظومی که به سال ۷۸۰ ق سروده شده، اشاره‌ای به طرف نسبت شدن این داستان با ابن عباس ندارد. پس تا زمان به دست آمدن شواهد معتبر دیگری، نمی‌توان در این‌باره نظری به دست داد: «نقل این قصه از عبدالله بن عباس بوده‌است» [ف: گ ۱ ب].

از آنجا که ذوفنون‌نامه گزارشی از نزاع یا جنگ اهل تشیع با تسنن ارائه نداده‌است، نمی‌توان براساس جانب‌داری راوی، شیعه یا سنی بودن او را در ذوفنون‌نامه به‌طور قطع مشخص کرد. با وجودی که وقایع داستانی در دوره حکومت مولا علی(ع) روی نداده‌اند، اما حضور امام پرننگ‌تر از ابوبکر است و راوی هم به نظر احترام از ایشان و حضرات حسنین(ع) یاد کرده‌است.

۷-۱-۴. زمان تألیف

تاریخ تحریر عموم دست‌نویس‌های منظوم و منثور شناخته‌شده و پرشمار ذوفنون‌نامه متأخر و مربوط به پس از سده سیزدهم هجری است، لکن حدس زده می‌شود اصالت نقل این روایت به سده‌ها پیش‌تر بازگردد و پیشینه اشتهار داستان ذوفنون جدید هم نباشد. گزارشی که عاشقی ناظم ذوفنون‌نامه منظوم در فرجام دست‌نویس شماره (۱۴۱۷۲) کتابخانه مجلس شورای اسلامی ارائه داده‌است، چنین حدسی را کاملاً تأیید می‌کند. نسخه خطی مذکور در تاریخ ۱۲۲۰ ق کتابت شده‌است، اما در خلال بخش پایانی این مثنوی که مطالبی در ذکر سبب نظم این داستان به دست داده شده، دو نکته مهم بیان شده‌است. نخست آنکه محمد بن ابوالخیر نظم ذوفنون‌نامه را بنا بر سفارش پیرش، شیخ زین‌العابدین صدرالدین و بر پایه روایتی منثور به انجام رسانده که مطابق با رؤس سرفصل‌های ذوفنون‌نامه کنونی است. دوم، نظم ذوفنون‌نامه در سال ۷۸۰ ق به اتمام رسیده‌است:

چو شد قصه ز نثر این نظم بنیاد	ز هجرت سال هفصد بود هشتاد [گ: ۱۵۵ آ]
از آن مسکین محمد عاشقی نام	بکرد از نثر قصه نظم اتمام [گ: ۱۵۷ ب]
رموزاتی که ما را اندرین است	همه بر شیخ زین‌العابدین است
زین‌العابدین شیخ جهان است	که اکنون در جهان قطب زمان است
چو خواهم شیخ زین‌العابدین را	بگویم مدح آن قطب زمین را
به چندان که اوصافش بخوانیم	سر مویش صفت گفتن ندانیم
دگر بشنو ز من ای مرد ساده	صفات حضرت مخدوم‌زاده
که نامش شیخ صدرالدین بخوانند	که او را اولیان شیخ دانند [گ: ۱۵۸ آ - ب]

بنابر ذکر همین شواهد متقن می‌توان با اطمینان گفت که در قرن هشتم هجری، ذوفنون‌نامه از روایت‌های حماسی مشهوری بوده‌است و یکی از دلایل پرشماری دست‌نوشته‌های متأخر آن به زبان‌های فارسی، اردو، ترکی و کردی در نواحی ایران، فرارود، شبه‌قاره و آسیای صغیر، همین پیشینی است. گذشته از آن، باید دقت داشت که هر چند سابقه نقل ذوفنون‌نامه به سده هشتم هجری می‌رسد، اما یک روایت منثور زمانی که در جامعه زبانی به شهرت تمام می‌رسد و محل توجه عموم مردم واقع شده باشد به اشاره و سفارش اشراف، حکومتیان، روحانیون و اهل تصوف یا نحله‌ای مذهبی به نظم کشیده شده یا به زبانی ترجمه می‌شود. پس بنا بر همین تمهید، ذوفنون‌نامه منثور هم می‌بایستی سال‌ها پیش از قرن هشتم هجری صاحب نام و آوازه‌ای در ایران شده باشد تا بعدها شاعر ناشناخته و کم‌مایه‌ای چون عاشقی نظم متوسطی از آن ارائه کند.

۷-۱-۵. محل تألیف

اگر براساس تاریخ استنساخ نسخ ذوفنون‌نامه، قدیم‌ترین نسخه‌های خطی آن را به زبان فارسی در نظر بگیریم، باید گفت با وجودی که نسخ خطی ذوفنون‌نامه به چند زبان و در نواحی مختلفی تحریر شده‌است، اما ساختار روایت دست‌نویس‌ها و الگوی

بیان رویدادهای آن تفاوتی با نسخ فارسی ندارد و گویا برگردانی از همین گونه محسوب می‌شوند، لذا بعید به نظر نمی‌رسد که *نوفنون‌نامه* اساساً داستانی ایرانی و فارسی باشد و اگر قائل به محوریت همین کوده نسخ فارسی متأخر باشیم، با وجود نگهداری این نسخ در کتابخانه‌های پاکستان، تاجیکستان و خراسان چون مشخصات زبانی فارسی دری یا فرارودی کمتر در آن مشاهده می‌شود، محل تألیف روایت فعلی احتمالاً جایی در مرکز یا غرب جغرافیای کنونی ایران است.

۷-۱-۶. منشأ پیدایش

در این بخش باید در مورد پرسش‌هایی از این دست روشنگری کرد که سابقه تألیف *نوفنون‌نامه* جدید است (بعد از سده دهم هجری) یا قدیم (پیش از سده دهم هجری)؟ آیا گزارش *نوفنون‌نامه* ارتباطی هم با منابع تاریخی دارد، یا کاملاً تخیلی و غیر تاریخی است؟

با توجه به توصیفی که در مورد دست‌نویس *نوفنون‌نامه* شماره (۱۴۱۷۲) کتابخانه مجلس شورای اسلامی ارائه شد، هر چند متن نسخه براساس مندرجات ترقیمه در سال ۱۲۲۰ ق تحریر شده‌است، اما در بخش منظوم متن تصریح شده که محمد بن ابوالخیر متخلص به عاشقی *نوفنون‌نامه* را بنابر توصیه مراد معنوی خود و براساس متن منثوری در سال ۷۸۰ ق سروده‌است. پس به‌طور قطع، واضح است که پیشینه تألیف *نوفنون‌نامه* قدیم‌تر از تاریخ تحریر دست‌نویس‌های موجود از آن بوده‌است و دست‌کم به قرن هشتم هجری باز می‌گردد. اما چرایی این قدمت را باید از منظر تاریخی نیز به بحث گذاشت، تا ضمن اثبات قدمت *نوفنون‌نامه*، منشأ تاریخی یا برساختگی آن هم مشخص شود.

در تاریخ اسلام، رجالی چون امام علی(ع)، حمزه سیدالشهدا، ابومسلم خراسانی، مختار ثقفی و محمد حنفیه به دلیل وجه پهلوانی پررنگ، بیش از دیگر اعلام دینی و مذهبی مورد توجه حماسه‌پردازان قرار گرفته‌اند و بسامد روایت‌های داستانی موجود درباره آنان و نسخ خطی پرشمار چنین متونی گواهی بر این مدعا می‌تواند بود. اهمیت چنین شخصیت‌هایی از منظر عقیدتی و برجستگی نقش آنان در جنبش‌های نظامی و سیاسی دوره‌های مختلف تاریخی، توجه ادیبان به برخی قیود و شروط را نیز بایسته می‌ساخت که لزوماً در مورد دیگر گونه‌های موضوعی نوع ادبی حماسه در نظر گرفته نمی‌شد.

شکل‌گیری جریان ادبی حماسه‌های دینی و چه‌بسا استمرار حیات آن به‌صورت دفعی، بدون پیشینه روایی و پشتوانه قبول مردمی نبوده‌است، پیدایی چنین زمینه‌ای اساساً معلول وجود گزارش‌هایی است که در آغاز با برنامه «اخبار» وجه تاریخی برجسته‌ای پیدا می‌کردند.

«اصطلاح اخبار به شاخه‌ای از فن تاریخ‌نگاری اشاره دارد که در میان مسلمانان به‌عنوان کهن‌ترین و اصیل‌ترین شکل گزارش تاریخ رواج داشت. در این‌گونه آثار تاریخی، گزارش‌هایی پراکنده و مستقل بدون یک زنجیره موضوعی واحد در کنار هم قرار می‌گرفت که فقط با سلسله اسناد از یکدیگر متمایز می‌شد؛ به‌طوری که گاه یک خبر حتی با موضوعی واحد، با سلسله اسناد متفاوت و اختلافاتی در جزئیات تکرار می‌شود، یا حتی در تناقض با روایت‌های دیگر در ارتباط با همان موضوع قرار می‌گیرد. همچنین در این شیوه تاریخ‌نگاری، معیار ثبت یا حذف گزارش‌های گوناگون هیچ‌گاه روشن نیست و در واقع قانون و روشی کلی برای ثبت و حذف اخبار وجود ندارد. نویسندگان این آثار در گروه اخباریون و اصحاب سیر و مغازی محسوب می‌شدند. شیوه تاریخ‌نگاری خبر تقریباً پس از نیمه نخست سده سوم هجری از رونق افتاد و میراث آن در آثار تاریخی بزرگ‌تر و جامع‌تری گنجانده شد» (ر. ک: فرج‌اللهی، ۱۳۹۹: ۱۷۱-۱۷۲؛ همو، ۱۳۹۸: ۳۴-۳۵).

استقبال و جانب‌داری توده‌های جامعه در ایران با گرایش‌های فکری و عقیدتی عموماً متمایل به تشیع از آثار اخباریون، فرصت مناسبی برای نهضت‌های فرهنگی مذهبی پدید می‌آورد که به‌منظور پاسداشت آرمان‌ها، تهییج طرفداران خود و مقابله نرم

با دشمنان حاکم، به دستگاه تبلیغاتی جذّاب و پرمخاطبی نیاز داشتند. گروه داستان‌پردازان به‌عنوان یکی از بازوهای ترویجی مهم این جنبش‌ها، نسبت به داده‌های خام گزارش‌های تاریخی یادشده برای ژرف‌ساخت مخیّل روایت‌های داستانی خود توجّه و اهتمام نشان می‌دادند. پس به‌روشنی می‌توان دریافت که هسته مرکزی روایت‌های داستانی با وجه دینی نه‌تنها بر کنار از زمینه تاریخی نیست، بلکه راویان هم خود را ملزم به نزدیک کردن نقل مخیّل‌شان با مستندات تاریخی می‌کردند یا در برداشت داستانی کاملاً آزادی می‌کوشیدند دست‌کم مایه‌ای از شواهد تاریخی را دستاویزی برای شاخ‌وبرگ رویدادهای خیالی قرار دهند، تا بدین تمهید برای تضمین رواج و تداوم نقل داستان‌های دینی مشروعیتی نیز در نظر مخاطبان علاقه‌مند به حماسه کسب کرده باشند و هم در رقابت با دیگر موضوعات ملی و پهلوانی، گزارش خود را مستند جلوه دهند.

هرچند روایاتی که تا کنون به زبان فارسی دربارهٔ محمد حنفیه بر جای مانده‌است، متأخر و جدیدالتحریر هستند، اما به نظر می‌رسد استمرار نقل و استقبال فراوان از آن‌ها بدون پشتوانه و استناد تاریخی اولّیه غیر ممکن بوده باشد، همان‌گونه که اعتبار چنین اصلی در مورد ابومسلم خراسانی و حمزه سیدالشهدا هم غیر قابل‌انکار است. اشارات منابع تاریخی حکایت از آن دارد که آثار مستقل و متعدّدی ذیل عنوان «اخبار» در شرح احوال و کردارهای محمد حنفیه تألیف شده‌است که هر چند امروزه دیگر در دسترس نیستند، اما چون همین اخبار تاریخی متقدّم حکایات داستانی و غیر تاریخی را نیز در میانهٔ مباحث اصلی خود طرح می‌کردند، می‌توان احتمال داد که از رهرو همین داده‌ها، زمینه و بهانهٔ اصلی گزارش‌های داستانی مرتبط با محمد حنفیه را هم در دسترس قرار می‌داده‌اند که مطلوب برخی جریان‌های غلات و فرق تشیع مرتبط با آنان بوده و گرمی بازار بسیار داشته‌است، و لذا همین حکایت‌های کوتاه با ساختاری ساده در اثر عقاید متعصبانه و یک‌سویه طرفداران محمد حنفیه و نسبت دادن اعمال شگفت‌انگیز و پهلوانی‌های غیر واقع اغراق‌آمیز بدو مبدل به داستان‌هایی پرشاخ‌وبرگی گشته که یا منحصر به غزای با غیر مسلمانان است یا حضور فعال در خون‌خواهی امام حسین(ع).

از فهرست آثاری که با عنوان «اخبار محمد حنفیه» شناخته می‌شوند، می‌توان به برخی موارد ذیل اشاره نمود:

اخبار محمد بن الحنفیه تألیف ابومخنف لوط بن یحیی الأزدی (م ۱۵۷ ق) (ر. ک: نجاشی، ۱۴۳۲: ۳۲۰؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۹۸۳: ۲/۳۴۷).

اخبار محمد بن الحنفیه نوشته هشام بن محمد السائب الکلبی (م ۲۰۴/۶ ق؟) (ر. ک: نجاشی، ۱۴۳۲: ۳۲۰؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۹۸۳: ۲/۳۴۷).

فضائل محمد بن الحنفیه به خامه ابوالحسن علی بن محمد المدائنی (۱۳۵-۲۱۰ ق) (ر. ک: ابن ندیم، ۱۳۸۱: ۱۶۹؛ یاقوت حموی، ۱۹۹۳: ۴/۱۸۵۵).

اخبار محمد بن الحنفیه تألیف ابواحمد عبدالعزیز بن یحیی بن احمد الجلودی الأزدی (م ۳۳۰-۳۳۲ ق؟) (ر. ک: نجاشی، ۱۴۳۲: ۲۴۲؛ آقابزرگ طهرانی، ۱۹۸۳: ۲/۳۴۷).

هر چهار مؤلف اخباری یادشده شیعه هستند و دربارهٔ محمد حنفیه هم به گردآوری روایت‌ها و اخبار پراکنده از هر دستی روی آورده‌اند، حتی برخی مثل هشام الکلبی سهواً یا عمدتاً اهتمام بسیاری به جعل اخبار و داستانی کردن روایات دارد. برخی هم مثل کتاب اخبار محمد بن حنفیه عبدالعزیز الجلودی الأزدی در سدهٔ دهم هجری هنوز در دسترس عموم بوده و در مجالس المؤمنین از آن یاد شده‌است (ر. ک: شوشتری، ۱۳۷۷: ۱/۳۴۸). پس می‌توان نفوذ عقاید و روایات جریان‌های غلات را نیز در اخبارشان محتمل دانست. حتی می‌توان این‌گونه نیز تعبیر کرد که نظر به شهرت اخبار محمد حنفیه و تعدّد تألیفات مرتبط با او در گذشته، دور نیست که غلات قدیم روایات داستانی محمد حنفیه را با تمرکز بر همین اخبار پدید آورده باشند،

داستان‌پردازی که بنابر سفارش نهضت‌های شیعی و برای تهییج مخاطبان در مسئله خروج علیه کارگزاران اُموی، عباسی، مغول، ایلخانی و ... در ایران، به‌طور موقت برای تحقق آرمان‌های نهضت (برپایی حکومت مستقل شیعی) و به جهت تبلیغ و تعلیم به کار گرفته می‌شدند و از همین رهرو، با حضور فعال در محل اجتماع و محافل خصوصی و عمومی آرام‌آرام صاحب جایگاه و اعتباری هم شدند و بلکه فرصت خوبی نیز پیدا کردند تا افکار خود را در رابطه با مسائلی چون حلول، اتحاد، تناسخ، امامت و مظهریت محمد حنفیه بدین منابع ادبی و داستانی وارد کنند، به گونه‌ای که هنوز ابتدایی‌ترین مواضع آنان در جای‌جای روایت‌های داستانی مرتبط با محمد حنفیه در قالب گزاره‌های قالبی: «امیرالمؤمنین امام محمد حنفیه گفت» [گ ۲ آ] مشاهده می‌شود. پیوندی مؤثری که فرقه‌های غلات و باورها و آموزه‌های آنان با فرهنگ طبقات پایین جامعه داشت، نه تنها مایه بقای میراث فرهنگی و اجتماعی آنان شد، بلکه حال‌وهوای تازه‌ای هم درون جنبش‌های سیاسی عصر دمید، کیفیت این روحیات را به‌وضوح می‌توان در قیام‌های مختار ثقفی و ابومسلم خراسانی و پیروان آنان مشاهده نمود. با این تفصیل، به راحتی می‌توان درک کرد که شبکه درهم‌تنیده‌ای از اخبار تاریخی، جریان‌های تبلیغی و سیاسی غلات شیعی، داستان‌پردازان و طبقات پایین جامعه چگونه منشأ و زمینه پیدایی روایات مرتبط با محمد حنفیه قلمداد می‌شوند. با این همه، هنوز نمی‌توان در باب چگونگی فرایند تألیف داستان‌های محمد حنفیه و به‌ویژه *نوفنون‌نامه* داوری قطعی داشت و لازم است ضمن طرح پرسش‌هایی در نظر گرفتن ملاحظات را در این باره بایسته دانست:

آیا داستان‌پرداز مشخصی تحت تأثیر اخبار دلاوری محمد بن حنفیه روایت مستقل *نوفنون‌نامه* را تألیف کرده است؟
بنابر شواهدی که پیشتر در بخش راوی به دست داده شد، نمی‌توان اشاراتی را که در طرف نسبت شدن عبدالله بن عباس با نقل *نوفنون‌نامه* وجود دارد، پذیرفت. بنابراین می‌توان احتمال داد، *نوفنون‌نامه* راوی مشخصی داشته که فعلاً در حدود بررسی‌های انجام‌شده مشخصات او به دست نیامده است و قید «عبدالله بن عباس» به‌عنوان راوی، میراث دفاتر اخبار محمد حنفیه در برخی دست‌نویس‌های *نوفنون‌نامه* است، و احتمال می‌رود عبدالله بن عباس درون این دفاتر در جایگاه سند نقل حایز اعتبار بوده باشد، زیرا عبدالله بن عباس نه تنها هم‌عصر محمد حنفیه است، بلکه از نزدیکان و دوستان یک‌دل ابن حنفیه نیز محسوب می‌شود و تا جایی که مورخین احتمال داده‌اند یکی از این دو بر جنازه دیگری نماز خوانده است (ر. ک: ابن سعد، ۱۳۷۴: ۳۵۱/۲، ۲۲۱/۵).

آیا *نوفنون‌نامه* روایتی از یک مجموعه داستان قلمداد می‌شده و به‌عنوان «مادرروایت» بعدها داستان‌های مستقل دیگر از آن پدید آمده است؟

دست‌نویس‌های متعددی در کتابخانه‌ها موجود است که غالب آن‌ها هفده روایت مستقل از دلاوری‌های محمد حنفیه و امام علی(ع) را ذیل یک مجموعه گرد آورده که یکی از آن‌ها *نوفنون‌نامه* است. موارد دیگری هم نظیر دست‌نویس شماره (۹۳۶۱) موجود است که روایت *نوفنون‌نامه* را همراه داستان دیگری تحریر کرده‌اند. به نظر می‌رسد که معرفی دو دست‌نویس در این باره کافی باشد:

الف) در فهرست نسخ خطی کتابخانه گنج‌بخش پاکستان مشخصات دست‌نویسی فارسی در قالب داستان با عنوان *جنگ‌نامه محمد حنفیه* به شماره (۴۴۳۲) مشاهده می‌شود. نسخه مذکور به خط نستعلیق و در فاصله سال‌های سده دوازدهم یا سیزدهم هجری قمری تحریر شده است. این دست‌نویس ۳۴۰ برگ دارد و گزارش هفده داستان مستقل از هم در آن سامان داده شده است که شخصیت محوری رویدادهای آن محمد حنفیه است، اما گاه امام علی(ع) نیز در برهه‌های از آن حضور دارد.

ب) در همان فهرست، مشخصات دست‌نویس فارسی دیگری ذیل عنوان هفده غز/ به شماره (۸۴۰۸) معرفی شده‌است. نسخه یادشده در سال ۱۳۲۴ ق به خامه محمد موسی قوم بارکزی ملازم شاهی در ۱۸۱ برگ به خط نستعلیق پخته تحریر شده‌است. گزارش این داستان ذیل هفده سرفصل ترتیب داده شده‌است. از نکات جالب توجه این هفده سرفصل، نبرد محمد حنیفه با دیو سفید، اژدهای سفید و سیمرغ است.

بدین ترتیب می‌توان این احتمال را در نظر داشت که ذوفنون‌نامه یکی از هفده داستان حماسی مرتبط با محمد حنیفه باشد که مدتی بعد از تألیف، صورتی مستقل و مجزا از روایت مادر خود پیدا کرده‌است. صحت این فرض زمانی قوت می‌گیرد که ارتباط روایت مادر «هفتادودو خروج» را با حماسه‌های مستقل ادبیات انتقام در نظر داشته باشیم.

از واقعه کربلا تا نابودی خلافت امویان، اسلام به دورانی از گمراهی درمی‌غلطد که «هفتادودو سال» به درازا می‌کشد. دورانی که با ناسزاگویی و کینه‌توزی نسبت به علی(ع) و دوستان او همراه است. در طی این دوران، «هفتادودو خروج» بر علیه خارجی‌ان به وقوع می‌پیوندد و در گذشته‌های دور، کتاب مستقلی تحت عنوان هفتادودو خروج گزارش قیام هر یک از خروج‌کنندگان را به دست می‌داده‌است که نخستین خروج آن با خون‌خواهی مسیب خزاعی آغاز می‌شود و ابومسلم، واپسین قیام‌کننده‌ای است که خون‌خواهی را به نتیجه می‌رساند. اهمیت این منبع در آن است که زمینه استقلال هر یک از حماسه‌های دینی منشور فارسی را فراهم آورده و روایات مشروعی چون مسیب‌نامه، زمجی‌نامه، مختارنامه و ابومسلم‌نامه داده‌های خام اولیه خود را از آن روایت مادر گرفته‌اند. بنابر اشاره محمد بن اسحاق حموی در سده دهم هجری نیز داستانی به نام «هفتادودو خروج» وجود داشته و بسیار هم مورد توجه بوده‌است،

«قصه‌خوانان فریبده دروغ بسیار اضافه احوال ایشان کرده‌اند، و بر مختار بن ابی عبیده و ابراهیم بن مالک اشتر نیز افسانه بسیار بسته‌اند، و آن را «مختارنامه» و «هفتاد و دو خروج» نام کرده و عوام از آن مختارنامه نسخه‌ها گرفته‌اند، و آن را به مثابه کتاب آسمانی و نصّ فرقانی از کذب و افترا میرا و معراً پنداشتند» (حموی، ۱۳۶۳: ۱۱۷).

پس بنابر همین قاعده، می‌توان احتمال داد که ذوفنون‌نامه نیز یکی از بخش‌های روایت مادر مربوط به محمد حنیفه، یعنی هفده غز/ باشد.

آیا می‌توان احتمال داد که روایت ذوفنون‌نامه برگردانی از منابع و تألیفات داستانی عربی، ترکی یا حتی اردو باشد؟ شواهد متعددی چون وجه دینی روایت ذوفنون‌نامه، محوریت حضور یکی از اعلام فرق تشیع در آن، جغرافیای غیر ایرانی گزارش داستان، وجود تألیفات مستقل اخبار مرتبط با محمد حنیفه در منابع عربی به مرکزیت عراق و شناسایی نسخ خطی و منتشره از تراجم ترکی و اردوی ذوفنون‌نامه، همه از دلایلی محسوب می‌شوند که فرضیه اصالت ایرانی و فارسی بودن روایت را با چندوچون جدی روبه‌رو می‌کنند.

از بحثی که در این بخش به دست داده شد، می‌توان دو نتیجه را دریافت. نخست آنکه منشأ پیدایش ذوفنون‌نامه و داستان‌های محمد حنیفه اصالتی بسیار قدیم‌تر از تاریخ تحریر نسخ خطی آن‌ها دارد، چنان‌که تاریخ سرایش منظومه ذوفنون‌نامه در سده هشتم هجری نیز این مدعی را به‌طور قطع تأیید می‌کند. دوم اینکه، با وجود شواهد موجود، نمی‌توان در مورد داستان‌پرداز ذوفنون‌نامه، استقلال تألیف این اثر یا تعلق آن به یک مادر روایت و همچنین اصالت ایرانی یا آبخور عربی، ترکی و اردوی آن نتیجه روشنی گرفت.

۷-۱-۷. ساختار

پس از بررسی تمامی دست‌نویس‌های فارسی به دست‌آمده از ذوفنون‌نامه منشور، مشخص شد که تقریباً بیشتر نسخ آن اغلب با میزان مشابهی از محتوا فصل‌بندی شده‌اند، گاه شروع و پایان فصول در نسخ تا جایی به هم نزدیک است که گویا از روی

یکدیگر نسخه‌برداری شده باشند. *ذوفنون‌نامه* از معدود روایات ادب فارسی است که کاتبان آن بنا به دلیل نامعلومی خود را ملزم نموده‌اند تا متن داستان را حتماً ذیل سی سرفصل تبویب کنند. چون از طرفی، *ذوفنون‌نامه* در گروه روایاتی با حجم متوسط است و از سویی، حجم محتوای برخی سرفصل‌های آن نیز گاه کوتاه است و با دیگر پاره‌ها همسان نیست، بنابراین اصلاً نیازی به شمار بالای فصل‌های این داستان نبوده‌است و اصرار به سی بخشی شدن ساختار آن هم توجیه روشنی دست‌کم برای نگارنده نداشت. راوی *ذوفنون‌نامه* رویدادهای هر فصل را به صورت دقیق و منظم شرح می‌دهد و ضمن شاخ‌وبرگ دادن به کردار شخصیت‌های محوری هر بخش و برجستگی نقش آنان، فرجام رویدادها را هم بدون ابهام گزارش کرده‌است و بدین گونه تسلط و اشراف خود را بر نقل به خوبی نشان داده‌است.

۷-۱-۸. زبان

نظر به قدمت منظومه *ذوفنون‌نامه* در سده هشتم هجری بایستی انتظار داشت که نه تنها زمان تألیف گونه منثور آن متقدم بر این عهد بوده‌است، بلکه مشخصات سبکی و زبانی اصیل روایت *ذوفنون‌نامه* بسته به مقتضیات زمانی همین پیشینه، متفاوت از هیأت کنونی نثر آن بوده‌است و برآیندی که در این بخش به دست داده می‌شود، نتیجه بررسی دست‌نویس‌های متأخر سده سیزدهم هجری است، پس به طور قطع نمی‌تواند میزانی برای داوری سبک نثر نسخ متقدم *ذوفنون‌نامه* تلقی شود و تنها امتیاز آن به دلیل شمار بالای این کوده، دلالت کلی و تجمیعی بیشتر مشخصات در عموم نسخ منثور موجود است.

ذوفنون‌نامه به مانند بیشتر روایات داستانی فارسی، نثری ساده و گیرا دارد و از پیچیدگی‌ها و تکلف‌های زبانی یا ادبی برکنار مانده‌است. خطبه آغازین *ذوفنون‌نامه* یا پاره ابتدایی ذیل هر سرفصل بسیار کوتاه ارائه شده‌است و از هرگونه آراستگی برجسته لفظی و معنوی، حتی در سطح تسجیع و تجنیس هم دور مانده‌است. صرف‌نظر از برخی شواهد معدود ترکی، عربی و فارسی، واژگان دشواری نیز در نثر *ذوفنون‌نامه* دیده نمی‌شود. با این همه، نباید تصور کرد که *ذوفنون‌نامه* زبانی عامیانه دارد. از نظر نگارنده، *ذوفنون‌نامه* فرزند زمان خویش است و نثری در عین سلامت و اعتدال دارد که فقط از صلابت ویژگی‌های نثر فنی یا بیابین فاصله‌ها گرفته‌است و این مشخصه نیز نمی‌تواند سبب فرض غلط عامیانگی آن تلقی شود.

نخستین مشخصه سبکی نمایان در *ذوفنون‌نامه*، فزونی جملات کوتاهی است که با حروف ربط و عطف به یکدیگر پیوسته‌اند. راوی تمایل بسیاری به ایجاز کلام دارد و شاید اصرار بر سر این امر گاهی عبارات را نه به طور عمد، کمی دچار اختلال کرده‌است و مخاطب برای جبران این نقیصه و درک منظور راوی ناچار از وقفه کوتاه در چنین مواضعی است: «گفت: دیده شود، خوب می‌شود» [گ ۴ آ].

در ادامه به برخی از مشخصات زبانی و دستوری *ذوفنون‌نامه* با ذکر مثال اشاره شده‌است:

تکرار کلمات: «تو را چه مجال باشد که سلاح مردان و جامه مردان پوشی» [گ ۲ ب].

تکرار حروف: «جامه فاخر در تن و تیرکش‌ها در کمر بسته و اسبان تازی در زیر ران درآورده و در میدان درآمدند.» [گ ۶ آ].

تکرار مضمون: «خود را در آهن غرق کرده و بر اسبان تازی نشسته، گویا که در دریای آهن و فولاد غوطه خورده» [گ ۲ ب].

کاربرد شناسه جمع برای مفرد: «گفت: تو کیستی که در مرغزار درآمده‌اید و شکار می‌کنید، نام خود را بگویید تا بی‌نام کشته نگردید» [گ ۲ آ].

جمع فارسی جمع مکسر: «ذوفنون گفت: ای اصحابان، به قمیز بادپا بگویید» [گ ۴۳ ب].

جمع بستن معدود: «ای فرزندی، برادران پدر تو چندند؟ ذوفنون گفتند که هفت برادران بودند» [گ ۶۷]. «ذوفنون با همراهی چهل کنیزکان خود در آنجا بماند» [گ ۹ ب]. «و هر ده ملوکان را در بند کردند» [گ ۵۸ آ].

جمع بستن ضمایر شخصی و تأکیدی: «ایشانان شادمان شدند، بر یکدیگر گفتند که خدای تعالی مایان را از بند خلاصی دهد» [گ ۴ آ]. «نعره زد که شما یان چه کسی‌اید؟» [گ ۸ ب]. «از هفت دریا یک ساعت بگذرانیده، بردند و به شهر خودهاشان» [گ ۲۳ ب].

کاربرد افعال و کلمات غیر مصطلح: «اسب را قمچی کرده، چون باد گرد میدان را می‌نمود» [گ ۲ آ]. «اسپان تازی سوار شوید و پندهای خود را بنمایید ... در حضور شاه پندهای خود را و مردانگی‌های خود را نمودند» [گ ۴ آ]. «همه کافران راه را پس گرفته بودند» [گ ۴ ب].

کثرت کاربرد وجه وصفی + «و»: «اسب او را سوار شده و پرید تیرکش او را و سلاح او را پوشیده و اسب شاهزاده را سوار شده و دست بر تیغ کرد» [گ ۱۱ ب].

تقدیم و تأخیر ارکان دستوری: «روزی از روزها، محمد حنیفه به تقدیر خدای تعالی بیرون برآمدند از برای شکار آهوان و شیران و پلنگان، با همراهی دو پسر حضرت امیرالمؤمنین، ابابکر صدیق، رضی الله عنه، و مقبل، غلام خودشان و سه چهار سوار» [گ ۱ ب - ۲ آ].

کاربرد «را» فک اضافه: «در جهان او را کسی همتا نبود» [گ ۲ آ]. «خواست که تا امیر را گردن زند» [گ ۲ ب].
کاربرد «را» اضافه: «قمیزشاه گفت: این ولایت تو را پیش کش و من تو را خدمتکار» [گ ۴۳ آ]. «باز ذوفنون دست دراز کرده، از دوال کمر شاه‌قیظور را گرفته، زور کرد» [گ ۶۶ ب].

کاربرد صورت «تنگچه / تنگوجه» به جای «تنگنا»: «فرزندم در تنگچه در قیامت افتاده‌است» [گ ۵۸ آ]. «محمد حنیفه در تنگوجه قیامت افتاده‌است» [گ ۵۸ ب].

کاربرد «ماند» در معنای «گذاشت»: «دست به حلقوم امیر ماند که هیچ نفس نمی‌زند» [گ ۳ آ].
ابدال: «بی‌بی دوران و کتبانوی زمان، یعنی ذوفنون پاک‌دامن» [گ ۱ ب]. «قمبر بر در ایستاده بود که مقبل آمد» [گ ۲۶ آ].
اشباع: «از کمر عادی را بگیرفت» [گ ۱۴ آ]. «مبادا دوشمنان قصد امیر کنند» [گ ۲۲ آ]. «توفنگ تیر چهل مثقالی را بر کنف انداخته» [گ ۴۷ ب]. «چندان کافران را کوشتنند» [گ ۴ ب].

اماله: «اشکیل در پایش کرد» [گ ۳۵ ب]. «ایشان را شباخون بزیم» [گ ۵۷ ب].
تطابق برخی موارد صفت و موصوف در جمع: «گفت: ای وزیران بی‌ظیران، میعادشاه را چه محل باشد» [گ ۳۷ ب]. «آخر، وزیران پیلسوفان در میدان چاه کردند» [گ ۵۰ آ].

کاربرد صفت تفضیلی غیر معمول: «ذوفنون گفت: من می‌گفتم که از من زورتر کسی دیگر نباشد» [گ ۷ آ].
تقدیم صفت تفضیلی بر موصوف: «باز عادی دیگر در میدان فرستادند که او دلاورتر عادی بود» [گ ۳۳ ب].
تقدیم مفعول بر فاعل: «در آنجا پیره‌زالی بود و در باغ گوسفند می‌چرانید و شاهزاده را زال دیده آمد» [گ ۱۰ آ].
تقدیم اعداد ترتیبی: «امروز چهارم روز است که در شکار بودیم» [گ ۵ آ].

کاربرد «که تا» به جای «تا که»: «اما ای جوان، نام خود را بگو که تا بی‌نام کشته نگردی» [گ ۲ ب].
کاربرد زائد «که» و «تا» کنار هم: «تیغ را از میان کشیده، خواست که تا امیر را گردن زند» [گ ۲ ب].
کاربرد «چنان‌چه» به جای «چنان‌که»: «از خانه بیرون آمد، چنان‌چه کسی ندانسته به دنبال فرزند خود روان شد» [گ ۶ آ].

- کاربرد «ی» بدل از کسره: «در دامنی کوه قاف برد و در تخت انداخت» [گ ۲۸ آ].
- کاربرد «در» به جای «بر»: «روی پاک خود را در خاک نهاده» [گ ۲۶ ب].
- کاربرد «به» به جای «در»: «میعادشاه گفت: من به خدمت می‌باشم» [گ ۴۴ آ].
- کاربرد «در» به جای «به»: حضرت امیر و ذوفنون و با جمیع لشکر اسلام در ملک میعادشاه رسیدند» [گ ۵۵ ب].
- کاربرد مبهم قید زمانی: گفت: «ای مُقبل، گاه‌گاه مرا از طعنه مادر غصه شده‌است» [گ ۵ ب].
- تقدیم «که» بر «گفت»: «بانگ بر ایشانان زد که گفت» [گ ۴ ب]. «میعادشاه نعره زد که گفت» [گ ۳۰ ب].
- کاربرد «ه» تأنیث: «چهل‌ویک سواره بیرون آمده، همه زنان خوش‌لقا و نیکوسیرت» [گ ۶ آ]. «تمامی لشکرهای قاهره از شهر بیرون آمدند» [گ ۶۶ ب].
- کاربرد مصدر جعلی: «ذوفنون را بر بست و بر مادر سپارید، والدۀ امیر کوچیده، بر طرف شهر مدینه می‌آمدند» [گ ۸ ب].
- کاربرد «پختن» در معنی «گرم کردن»: «گفت: قدری شیر موجود دارم. اگر فرمایید، پخته بیارم» [گ ۱۰ آ].
- کاربرد «کشتن» در معنی «خاموش شدن»: «عمران‌شاه در دل گذرانید که مگر چراغ شاه مردان کشته شده‌است» [گ ۲۴ آ].
- کاربرد «برابر» در معنای «همراه»: «حکم شد که مُقبل را بگوی که برابر تو دختر آمده‌است» [گ ۲۸ آ].

۸. نسخه‌شناسی

تا کنون به صورت قطعی بیش از بیست دست‌نویس از *ذوفنون‌نامه* منثور شناسایی شده‌است که به دلیل محدودیت حجم پژوهش نمی‌توان به معرفی همه آن‌ها پرداخت. در این پاره، براساس تاریخ تحریر دست‌نویس‌های فهرست‌شده از *ذوفنون‌نامه* منثور و نیز پراکندگی آن‌ها در نواحی مختلف جغرافیای زبان فارسی، سه نسخه فارسی از کتابخانه‌های سه مکتب داستان‌پردازی ایران، تاجیکستان و پاکستان گزینش و ارزیابی شده‌است. شایسته یادآوری است که دو دست‌نوشته *ذوفنون‌نامه* در کتابخانه‌های جمعیت آسیایی بنگال کلکته با تاریخ تحریر ۱۱۸۸ ق و کتابخانه ابوریحان بیرونی ازبکستان با تاریخ تحریر ۱۲۰۰ ق با وجود قدمت نسبی آن‌ها، به دلیل نبود زمینه دسترسی و سفارش تصاویر، از فهرست بررسی این پژوهش کنار گذاشته شدند و پژوهش حاضر براساس سومین نسخه کهن *ذوفنون‌نامه* به تاریخ تحریر ۱۲۲۴ ق انجام شده‌است که از نظر زمان کتابت، فاصله چندانی هم با نسخ یادشده ندارد.

۸-۱. دست‌نویس کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه فردوسی مشهد

قدیمی‌ترین نسخه تاریخ‌دار فارسی فهرست‌شده *ذوفنون‌نامه* ذیل عنوان دوگانه *جنگ‌نامه / قصه محمد حنفیه* در حال حاضر، به شماره (۳۵۲) در کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد نگهداری می‌شود، اما مشخصات آن پیشتر به شماره (۱۰۷) در مجموعه نسخ خطی فیاض ثبت شده‌است (ر. ک: فاضل، ۱۳۵۴: ۴۴؛ درایتی، ۱۳۹۱: ۱۴ / ۲۶۱). نسخه مذکور در یک جلد به ابعاد (۵.۲۳×۵.۱۳ سم)، در اسفندماه ۱۳۵۱ برای آن مرکز خریداری شده‌است.

جلد دست‌نویس در هر دو دَفّه از جنس مقوّا با روکشی از تیماج قهوه‌ای سوخته است که در اثر فرسایش و پوسیدگی، آثار تزیینات روی جلد تقریباً محو شده و تنها بقایای ترنجی متوسط بدون طرح و سجع و سترنج‌های به فاصله در بالا و پایین آن به زحمت قابل مشاهده است. آستری هر دو دَفّه جلد را با کاغذی از جنس دیگر اوراق نسخه پوشانیده‌اند.

متن این دست‌نویس پس از یک ورق آزاد، از برگ [ب] در فضای اوراقی بدون جدول در ابعاد (۵۰.۱۷×۵۸ سم) و به احتمال بر مسطر، روی کاغذ کاهی نخودی‌رنگی، به خط نستعلیق متوسطی در ۹۱ برگ (۱۸۲ صفحه) در تاریخ ۱۲۲۴ ق ابتدا به تحریر شده و هر صفحه از آن متوسط ۱۶ تا ۲۳ سطر دارد. برخلاف معرفی فهرست‌نویس کتابخانه، دست‌نوشته یادشده سه بخش مستقل را شامل می‌شود که به ترتیب عبارت است از: *ذوفنون‌نامه* در ۷۰ برگ (۱۴۰ صفحه)، *قصه میرزا* همدم در ۱۶ برگ (۳۲ صفحه)، *جنگ‌نامه محمد حنفیه* با تمیم در قالب قصیده و در ۳۱۸ بیت که در هفت برگ پایانی (۱۴ صفحه) کتابت شده‌است. کارشناس کتابخانه به تاریخ تحریر نسخه اشاره‌ای نکرده، زیرا تاریخ مذکور در انجامة بخش نخست (گ ۷۰) ذکر شده که بررسی نشده‌است. روایت این نسخه از آغاز، میانه و پایان متن افتادگی ندارد. سرفصل‌ها، نشانه‌ها، برخی ممیزات و گاه اسامی شنگرف تحریر شده‌اند. ابیات به روال نثر نسخه یکسره‌نویسی شده و علائمی شنگرف میان مصاربع فاصله انداخته‌است. رکابه صفحات فرد در حاشیه چپ تحتانی اوراق زوج به صورت یک تا چند کلمه کتابت شده‌است. اوراق با قلم کارشناس نسخه، به اختلاف یک صفحه برگ‌شماری شده‌اند. در حواشی اوراق نسخه یادداشت‌ها و اصلاحاتی دیده می‌شود «گ ۵، آ ۶، ب ۷، ۸، آ - ب، ۱۰، آ ۱۲، آ ۱۶، آ ۱۷، ب ۱۹، ب ۲۳، ب ۲۴، ب ۲۵، ب ۲۷، آ ۲۸، آ ۳۰، آ ۳۱، ب ۳۴، ب ۳۶، ب ۳۸، آ ۳۹، ب ۴۵، آ ۴۸، آ - ب، ۴۹، آ - ب، ۵۱، آ ۵۲، آ ۵۳، آ ۵۵، آ ۶۳، آ ۶۴، آ ۶۸».

از حروف چهارگانه فارسی، «پ»، «چ»، «ژ» با سه نقطه و «گ» بدون سرکش کتابت شده‌اند. گاه تسامحاتی در کاربرد حروف متشابه مشاهده می‌شود. برای یکسانی طول سطرها، کاتب گاهی کلمه دو نیمه کرده و یک نیم را در انتهای سطر و نیمه دیگر را در ابتدای سطر بعد تحریر کرده‌است. نشانه استمرار «می» به فعل پیوسته‌است. نشانه مفعولی «را» گاه به پیش از خود پیوسته‌است. نشانه جمع «ها» به اسم پیوسته و در موارد مختوم به «ه» ادغام شده‌است. عدد اصلی «یک» گاهی به محدود پیوسته تحریر شده‌است. گاهی حروف اضافه «که» به پیش و «به» به پس از خود پیوسته و ادغام شده‌اند. «است» اغلب با کلمه پیش از خود ادغام شده‌است: «قصه‌ایست». پسوند «تر» و «ترین» جدا از صفت تحریر شده‌است. پیشوند نفی «نه» و «بی» به کلمه پسین پیوسته و ادغام شده‌اند. در بیشتر موارد، واو عطف و معیت یا در میان اعداد تحریر نشده‌است.

آغاز روایت: «بسم الله الرحمن الرحيم. بدان که این قصه‌ای است از غرایب لطیف و شریف‌ترین قصه‌ها در بیان جنگ حضرت امیرالمؤمنین محمد حنفیه و بی‌بی دوران و کتبانوی زمان یعنی ذوفنون پاک‌دامن بنت شاه‌ارم بی‌دین در میدان به یکدیگر حرب کردن».

پایان روایت: «و بعد از آن خراج از ولایت‌ها گرفته‌اند در شهر مدینه فرستاده‌اند و خراج از برای محمد حنفیه علی فرستاده‌اند و دوستان شاد شده‌اند و منافقان غمکین شده‌اند و غم‌های چندین ساله بر طرف شد و به مقصودهای اصلی رسیدند واللّه أعلم بالصواب».

انجامه: «تمت الكتاب بعون الملك الوهاب سنة ۱۲۲۴ شد به توفیق خدای لاینام این کتابت روز پنج‌شنبه تمام».

۸-۲. دست‌نویس کتابخانه آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان

در فهرست نسخ خطی کتابخانه آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان، مشخصات دست‌نویسی فارسی در یک مجلد به ابعاد (۲۵.۵×۱۵ سم)، به شماره (۳۴۴) ثبت شده‌است (ر. ک: موجانی و علی‌مردان، ۱۳۷۶: ۱/۳۲۳). دست‌نوشته مذکور دو بخش را شامل شده که بخش نخست آن، ذیل عنوان *جنگ‌نامه امام محمد حنفیه*، روایت *ذوفنون‌نامه* را در خلال سی داستان و بدون

افتادگی نقل کرده‌است و در بخش دوم، طیّ چند برگ، فهرستی از واژگان عربی با معادل فارسی آن‌ها سامان یافته، سپس ورقی با عنوان کتاب الصلاة تحریر شده که برابر فارسی برخی از اصطلاحات نماز را به دست داده‌است.

جلد دست‌نویس در هر دو دَفّه از جنس مقوّا بوده و ابره آن از کاغذ روغنی زردرنگی فراهم آمده‌است. از تزئینات ابره که دچار پارگی و رفتگی شده، آثار دو جدول مشاهده می‌شود که جدول برونی آن با زنجیره طرح شده و جدول درونی به دو تحریره یا نوار است، و دو نوار، یکی از بالا به پایین و دیگری از یمین به یسار فضای جدول را به صورت افقی و عمودی دو نیم کرده‌است. روی دو نوار یادشده در میانه جدول درونی هر دو دَفّه، ترنج و سرترنج‌هایی لاک‌ی به فاصله و با طرح گل و بوته ضرب شده‌است. عطف جلد را با تیماجی زردرنگ پوشانیده‌اند.

متن روایت به خط نستعلیق ریز شکسته‌آمیزی، درون فضای اوراقی بدون جدول و بر مسطر، روی کاغذ خوقندی نخودی‌رنگی به تاریخ ۱۲۶۱ق، در ۷۶ برگ (۱۵۲ صفحه) ۱۳ سطری و از فضای یک‌سوم صفحه [۱ ب] ذیل عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين» ابتدا به تحریر شده‌است. فقط اوراق فرد نسخه با قلم کارشناس کتابخانه، به دو صورت لاتین و فارسی، برگ‌شماری شده‌اند. رکابه صفحات فرد در حاشیه چپ تحتانی اوراق زوج به صورت یک تا چند کلمه کتابت شده‌است. ابیات متن به روال نثر نسخه یکسره‌نویسی شده و گاه کاتب میان مصاریع با علائم شنگرف فاصله انداخته‌است. تنها بخشی از عبارت سرفصل‌ها و برخی علائم به صورت شنگرف کتابت شده‌اند.

در حواشی نسخه یادداشت‌ها و اصلاحاتی [گ ۲، ب، ۸ - ب، ۱۰، آ، ۱۱، ب، ۱۲، آ، ۱۵، آ، ۱۶، ب، ۱۸، ب، ۱۹، ب، ۲۰، آ، ۲۲ - ب، ۲۵، آ - ب، ۳۳، آ، ۳۴، ب، ۴۵، آ، ۵۳، آ، ۵۵، ب، ۵۸، ب، ۵۹، آ، ۶۲، آ، ۶۸، آ، ۷۰، ب، ۷۲] مشاهده می‌شود. آثار نمودگی یا سوختگی و پخش جوهر در برخی اوراق [گ ۱۷، ب، ۲۷، ب، ۳۴، ب، ۳۵، آ - ب، ۴۰، آ - ب، ۴۱، ب، ۴۸، آ - ب، ۴۹، آ - ب، ۵۰، آ - ب، ۵۱، آ - ب، ۵۳، آ - ب، ۵۵، ب، ۶۱، ب، ۶۲، آ، ۶۳، ب، ۶۵، آ - ۶۶، ب] به چشم می‌خورد. رسم الخط این دست‌نویس با سایر نسخ هم‌پایه خود تفاوتی ندارد.

آغاز روایت: «بسم الله الرحمن الرحيم و به نستعين و منك البدايه و اليك النهايه ايضاً بدان که این قصه‌ای است از غرایب و لطیف و شریف‌ترین قصه‌ها در بیان جنک حضرت امیرالمؤمنین علی و محمد حنفیه که فرزندان ایشان است با همراهی بی‌بی ذوفنون پاکدامن بینت شاه ارم».

پایان روایت: «در طاعت و عبادت مشغول شدند و خراجی از ولایت‌های خود گرفته به شهر مدینه می‌فرستادند و از برای امام محمد جدا می‌فرستادند و دوستان شاد شدند و دشمنان غمگین شدند و همه به یکبارگی به مقصود اصلی رسیدند والله اعلم بالصواب».

انجامه: «این خطای رفته را تصحیح کن هر خطای رفته باشد در کتاب خط خوب از من مسکین چه طمع می‌دانی خاطر جمع ندارم که نویسم خط خوب کاتب این کتاب را یا رب زودتر خاندان رحمت کن تمت الكتاب بعده الملك الوهاب سنة ۱۲۶۱ خط در ورق دهر بماند صد سال بیچاره نویسنده که در خاک رود هر که خواند دعا طمع دارم زان که من بنده کنه‌کارم شد به توفیق خدای لاینام این کتابت روز پنجشنبه تمام تمت تمت تمت».

۸-۳. دست‌نویس کتابخانه گنج‌بخش پاکستان

در فهرست مشترک نسخه‌های فارسی پاکستان، ذیل ردیف ۱۵۸، مشخصات دست‌نویسی در یک مجلد به شماره (۱۹۹۰) ذکر شده که در کتابخانه گنج‌بخش اسلام‌آباد نگهداری می‌شود و چندین بخش را شامل می‌شود. در پاره ششم این مجموعه و در

فاصلهٔ اوراق [ص: ۳۴۲ - ۴۲۲]، روایت ذوفنون‌نامه، ذیل عنوان سیر محمد حنفیه تحریر شده‌است (ر. ک: منزوی، ۱۳۶۵: ۶/۱۰۸۶). کارشناس کتابخانه گنج‌بخش و منزوی از جلد، ابعاد و مشخصات دیگر بخش‌های مجموعه جزئیاتی به دست نداده‌اند. متن روایت ذوفنون‌نامه این دست‌نوشته در فضای اوراقی بدون جدول، بر مسطر روی کاغذ کاهی نخودی‌رنگی به خط نستعلیق متوسطی در روز شانزدهم شهر شوال سنه ۱۲۷۰ به خامهٔ میان محمد زاهد ولد میان میرصاحب ساکن موضع پایین کلان در ۴۲ برگ (۸۳ صفحه) از صفحه [۱ ب] ذیل عبارت «بسم الله الرحمن الرحيم» از فضای یک‌چهارم صفحه [۱ ب] ابتدا به تحریر شده و در هجده فصل ترتیب یافته‌است. هر صفحه از اوراق نسخه ۱۷ سطر دارد. روایت ذوفنون‌نامه در این نسخه بر کنار از افتادگی آغازی، میانی و پایانی است. کاتب که خود را مالک نسخه نیز معرفی کرده، اسامی شخصیت‌های داستانی، پیامبر و ائمهٔ شیعه، عبارت‌های دعایی، جملات معترضه و سرفصل‌ها را شنگرف تحریر کرده و گاه خطی سیاه یا شنگرف ذیل برخی عبارت‌ها کشیده‌است. رکابهٔ صفحات فرد در حاشیهٔ چپ تحتانی اوراق زوج به‌صورت یک تا چند کلمه کتابت شده‌است. ابیات متن به روال نثر نسخه یکسره‌نویسی شده و گاه کاتب میان مصاریع با علائم شنگرف فاصله انداخته‌است. کارشناس کتابخانه نسخه را به‌صورت صفحه‌به‌صفحه برگ‌شماری کرده و رقم هر صفحه در حاشیهٔ فوقانی اوراق ثبت شده‌است. منزوی معتقد است که این داستان مایه‌های هندی دارد و هیچ ارتباطی با رویدادهای نهضت خون‌خواهان حسینی ندارد. رسم‌الخط این دست‌نویس با سایر نسخ هم‌پایهٔ خود تفاوتی ندارد.

آغاز روایت: «بسم الله الرحمن الرحيم راویان اخبار و ناقلان آثار و دانایان خوش‌گفتار و بزرگان نیکوکار روایت کرده‌اند که [...] می‌گفتند راوی روایت می‌کند که هژده لک سوار جرّار و دوازده‌هزار فیل مست خون‌خوار و چهل وزیر زیرک و فرار شعار داشت و دوختر داشت که در پردهٔ عصمت چون کوهر نفیسی و بر تخت دل‌ربایی بلقیس که نام آن دوختر زیفنون پاک‌دامن می‌گفتند».

پایان روایت: «و هر کسی به جای خانه و ملک خود بنشاند و بت‌خانه‌ها را خراب کرد و مسجدها را بنا کرد و غوغای اسلام شد و علی کرم الله وجهه با یاران پیغمبر و محمد حنفیه و با زیفنون پاک‌دامن و با عمرو امیه با فتح و نصرت روان شد و در مدینه آمد و دوستان از آمدن امیرالمؤمنین علی و محمد حنفیه و از شنیدن فتح و نصرت خوشحال و خورم شدند و منافقان از کینه و غصهٔ ملال شدند والله اعلم بالصواب».

انجامهٔ نسخه: «تم تمام شد کتاب سیر محمد حنفیه تمام شد هذا الكتاب الميمونة المباركة في التاريخ شانزده شهر شوال سنه ۱۲۷۰ بود سنهٔ یک‌هزار دوصد و هفتاد بود به دست خط فقیر حقیر پرتقصیر خاک پای علما و الفقرا میان محمد زاهد ولد میان میرصاحب ساکن موضع پایین کلان و مالک هذا الكتاب کاتب مذکور فکل انسان يدعوه فدعواه باطل بیت سیاهی سیاه است و کاغذ سفید نویسنده را نیست فردا امید قاریه بر ما مکن قهر و عتاب، کر خطائی رفته باشد در کتاب آن خطائی رفته را تصحیح کن از کرم والله اعلم بالصواب برحمتک یا ارحم الراحمین یا الله یا الله یا الله».

۹. نتیجه‌گیری

ذوفنون‌نامه یکی از حماسه‌های نسبتاً کهن ادب فارسی است که به دلیل اختصاص محتوای آن به گزارش کردارهای پهلوان‌بانویی به نام ذوفنون، به‌عنوان قرینهٔ منثور بانوگشسپ‌نامه شناخته شده‌است و حایز اهمیت قلمداد می‌شود و از سویی، طرح مضمون هفت‌خان برای ذوفنون و حضور توأمان محمد حنفیه، امام علی(ع) و عمرو امیهٔ ضمری در جریان رویدادها بدان اعتبار بیشتری نیز بخشیده‌است. منشأ پیدایش ذوفنون‌نامه و داستان‌های محمد حنفیه اصالتی بسیار قدیم‌تر از تاریخ تحریر نسخ خطی منثور متأخر آن‌ها دارد، چنان‌که تاریخ سرایش منظومهٔ ذوفنون‌نامه در سدهٔ هشتم هجری نیز این ادعا را به‌طور قطع تأیید

می‌کند؛ همچنین با وجود شواهد موجود، نمی‌توان در مورد داستان‌پرداز *دوفنون‌نامه*، استقلال تألیف این اثر یا تعلّق آن به یک مادر روایت و همچنین اصالت ایرانی یا آبخخور عربی، ترکی و اردوی آن نتیجه‌روشنی گرفت. *دوفنون‌نامه* به مانند بیشتر روایات داستانی فارسی، نثری ساده و گیرا دارد و از پیچیدگی‌ها و تکلف‌های زبانی یا ادبی برکنار مانده‌است. پس از بررسی نسخ خطی متأخر موجود *دوفنون‌نامه*، می‌توان گفت که این روایت در جغرافیای زبان فارسی حماسه‌ای کاملاً شناخته و نسبتاً پرمخاطب بوده‌است. از طرفی، *دوفنون‌نامه* به گواه دست‌نویس‌ها روایتی قلمداد می‌شود که کمترین تغییر را در گذر زمان در خود پذیرفته‌است، یعنی محتوای روایت دست‌نوشته‌های مختلف *دوفنون‌نامه* بر اثر دخل و تصرف کاتبان، یک‌سویه‌نگری‌های مذهبی یا خوشایند برخی فرق غلات مغایرتی با هم پیدا نکرده‌اند، پس از نظر صحت ضبط و درستی گزارش می‌توان با اطمینان بیشتری به مطالعه دست‌نویس‌های *دوفنون‌نامه* پرداخت.

منابع

- آقابزرگ طهرانی، محمدمحسن. (۱۹۸۳م). *الذریعة إلى تصانیف الشیعة*. ج ۱، ۲، ۴، ۵ و ۷. بیروت: دارالأضواء.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق. (۱۳۸۱). *الفهرست*. ترجمه محمد رضا تجدد. چ ۱. تهران: اساطیر.
- جعفرپور، میلاد. (۱۴۰۲). «جنگ‌نامه محمد حنفیه یا مسیب‌نامه؟ (پاسخ به ابهام عنوانی چندگانه از یک روایت ابوطاهر طرسوسی با رویکرد نسخه‌شناختی)». *دوفصلنامه پژوهش‌های نسخه‌شناسی و تصحیح متون*. دوره ۲. شماره ۴/۲. صص ۲۴۴ - ۲۷۳.
- <https://doi.org/10.22034/crtc.2023.172473>
- جنگ‌نامه امام محمد حنفیه. (ت ۱۲۶۱ ق). دست‌نویس کتابخانه آکادمی علوم جمهوری تاجیکستان. شماره ۳۴۴/۱. بی‌کا.
- جنگ‌نامه حضرت امیر محمد حنیف. (ت ۱۱۸۸ ق). دست‌نویس کتابخانه آسیایی بنگال کلکته. شماره D 128 / ۲۳۲. محلّ تحریر: فرّخ‌آباد. بی‌کا.
- جنگ‌نامه محمد حنفیه، دست‌نویس کتابخانه گنج‌بخش پاکستان. شماره ۴۴۳۲. بی‌تا. بی‌کا.
- جنگ‌نامه محمد حنفیه، دست‌نویس کتابخانه گنج‌بخش پاکستان. شماره ۹۳۶۱. بی‌تا. بی‌کا.
- حموی، محمد بن اسحاق. (۱۳۶۳). *أنیس المؤمنین*. تصحیح میرهاشم محدث. تهران: بنیاد بعثت واحد تحقیقات اسلامی.
- درایتی، مصطفی. (۱۳۹۱). *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)*. ج ۱۴. چ ۱. تهران: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران.
- ذوالفقاری، حسن؛ باقری، بهادر. (۱۳۹۹). *افسانه‌های پهلوانی ایران (معرفی و تحلیل شصت افسانه منظوم و منشور پهلوانی ادب فارسی)*. ۴ ج. چ ۱. تهران: خاموش.
- سیر محمد حنفیه. (ت ۱۲۷۰ ق). دست‌نویس کتابخانه گنج‌بخش پاکستان. شماره ۱۹۹۰/۶. کاتب: محمدزاهد ولد میان میرصاحب.
- شکوفگی، حامد. (۱۳۹۴). «معرفی و بررسی زیغنون‌نامه: حماسه دینی عاشقانه در قرن هشتم هجری». *پیام بهارستان*. دوره ۲. سال ۷. شماره ۲۵. صص ۳۳-۴۸.
- شوشتری، نورالله بن شریف‌الدین. (۱۳۷۷). *مجالس المؤمنین*. ۲ ج. تهران: اسلامیه.
- عاشقی، محمد بن ابوالخیر. (تحریر ۱۲۲۰ ق). *زیغنون‌نامه*. سروده ۷۸۰ ق. دست‌نویس کتابخانه مجلس شورای اسلامی. شماره ۱۴۱۷۲. کاتب: محمدافضل ولد محمدعادل.
- فاضل [یزدی مطلق]، محمود. (۱۳۵۴). *فهرست نسخه‌های خطی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد*. مشهد: دانشگاه فردوسی.
- فرج‌اللهی، رحیم؛ ولدانی، غلامحسین شریفی. (۱۳۹۹). «پژوهشی در قدمت و اصالت جنگ‌نامه‌های محمد حنفیه». *فصلنامه شعرپژوهی بوستان ادب دانشگاه شیراز*. سال ۱۲. شماره ۴۵/۳. صص ۱۵۹-۱۸۶. <https://doi.org/10.22099/jba.2019.33137.3346>
- فرج‌اللهی، رحیم. (۱۳۹۸). «تحلیل ساختار و محتوای قصه‌های منظوم حماسی شیعی». *رساله دکتری رشته زبان و ادبیات فارسی دانشگاه اصفهان*. استاد راهنما: غلامحسین شریفی ولدانی. استاد مشاور: سعید شفیعیون.
- قصه امام محمد حنفیه رضی الله عنه و ذوقنون. (ت ۱۲۰۰ ق؟). دست‌نویس کتابخانه ابوریحان بیرونی ازبکستان. شماره ۶۰۰۵. بی‌کا.
- قصه محمد حنفیه، دست‌نویس کتابخانه دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد. شماره ۳۵۲. تاریخ کتابت: ۱۲۲۴ ق. بی‌کا.
- کریمی، اصغر؛ جعفری قنوتی، محمد [ویراستاران علمی]. (۱۳۹۵). *دانشنامه فرهنگ مردم ایران*. زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی. ج ۴. چ ۱. تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- منزوی، احمد. (۱۳۶۵). *فهرست مشترک نسخه‌های خطی فارسی پاکستان*. ج ۶. چ ۱. لاهور: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان.
- موجانی، سیدعلی؛ علی مردان، امیرزدان. (۱۳۷۶). *فهرست نسخ خطی فارسی انستیتوی آثار خطی تاجیکستان*. ج ۱. چ ۱. تهران: وزارت امور خارجه. مؤسسه چاپ و انتشارات.
- نجاشی، احمد بن علی. (۱۴۳۲ ق). *رجال*. تحقیق السید الشیبیری الزنجانی. قم: موسسه النشر الإسلامی.
- هفده غز. (ت ۱۳۲۴ ق). دست‌نویس کتابخانه گنج‌بخش پاکستان. شماره ۸۴۰۸. کاتب: محمد موسی قوم بارکزایی ملازم شاهی.
- یاقوت حموی، یاقوت بن عبدالله. (۱۹۹۳ م). *معجم الادباء*. تحقیق احسان عباس. ۷ ج. چ ۱. بیروت: دارالغرب الإسلامی.

References:

- Āqā Bozorg Tehrāni, Mohammad-Hassan (1983) *Al-zari'a elā tasānif al-ši'a* (Bibliography of Imami Ši'ite works). Vol 1,2,4,5,7, Beirut: Dār Al-Azwā'. [In Arabic].
- ʿĀšeqi, Mohammad Ibn Abu al-Xayr, *Ziqnun Nāme* (زیغنون نامه). Composed 780 AH. Manuscript of the Islamic Consultative Assembly. No 14172. Date of Copy: 1220 AH. Scribe: Mohammad Afzal valad Mohammad Ādel. [In Persian].
- Derāyati, Mostafā (2012) *Fihristgāne nosxe-hāye xattiye Irān* (Catalogue of Iran Manuscripts). vol 14. 1st ed. Tehran: National library of Iran. [In Persian].
- Ibn al-Nadim, Mohammad Ibn Eshāq (2002) *Al-Fehrest*. tr. Mohammad Rezā Tajaddod. 1st pub. Tehran: Asātir. [In Persian].
- Farajollāhi, Rahim (2019) “Tahlil e sāxtar va mohtavāy-e qesse-hāye Manzum-e Hamāsiye Ši'i” (Analysis of the structure and content of shiite epic poetic tales). *PhD Thesis of Persian language & literature in Isfahan University*. Supervisor: Qolāmhosseyn Šarifi Valdāni, Advisor: Sa'id Šafi'yyun. [In Persian].
- Farajollāhi, Rahim & Šarifi Valdāni, Qolāmhosseyn (2020) “Pežuheš-i dar qedmat va esālat-e Jang-nāme-hāye Mohammad ibn Al-Hanafiyye” (A study on the antiquity and originality of Mohammad Hanafiyye's epic works). *the Journal of Poetry Studies (Bustan Adab) of Shiraz University*. Vol 12. Issue 3/45. 159-186. [In Persian]. <https://doi.org/10.22099/jba.2019.33137.3346>
- Fāzel [Yazdi Motlaq], Mahmud (1972) *Fehrest-e nosxe-hāye xattiye dāneškadeye adabiyyāt va olum-e ensāniye Dānešgāh-e Firdowsi Mashhad* (Catalogue of manuscript of the Faculty of Literature and Humanities of the Firdowsi university of Mashhad). [In Persian].
- Hamawi, Mohammad Ibn Eshāq (1984) *Anis Al-Mo'menin* (أنيس المؤمنين). ed. Mir Hāšem Mohaddes. Tehran: Boniyād-e Be'tat.
- Hefdah Qazā* (Seventeen Jihads). Manuscript of Ganj Baxš Library of Pakistān. No 8408. Date of Copy: 1324 AH. Scribe: Mohammad Musā Qum Bārakzāyi Molāzem šāhi. [In Persian].
- Ja'farpur, Milād (2023) “Mohammad ibn al-Hanafiyya yā Mosayyeb-nāme? pāsox be ebhām-e onvāni čand-gāne az yek revāyat-e Abu Tāher Tarsusi bā ruykard-e nosxe-šenāxti” (Epic work of Mohammad ibn Al-Hanafiyya or Mosayyeb-nāme? (A response to the ambiguity of a multiple title of a narration by Abu Taher Tarsusi with a codicology approach). *The Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) / Pežušh-hāye nosxe-šenāsi a t a i h-e motun*. Vol 2. Issue 2/4. 244-273. [In Persian]. <https://doi.org/10.22034/crtc.2023.172473>
- Jang-nāme-ye Hazrat Amir Mohammad ibn Al-Hanafiyye* (جنگنامه حضرت امیر محمد بن الحنفیة). Library of Asiatic Society of Bengal. No D 128 / 232. Date of Copy: 1188 AH. Place of Copy: Farrox Abād. No scribe. [In Persian].
- Jang-nāme-ye Emām Mohammad ibn Al-Hanafiyye* (جنگنامه امام محمد بن الحنفیة). Manuscript of Tajik Academy library of Sciences. No 1/344. Date of Copy: 1261 AH No scribe. [In Persian]
- Jang-nāme-ye Mohammad ibn Al-Hanafiyya* (جنگنامه محمد بن الحنفیة). Manuscript of Ganj Baxš Library of Pakistān. No 4432. No Date. No scribe. [In Persian].
- Jang-nāme-ye Mohammad ibn Al-Hanafiyya* (جنگنامه محمد بن الحنفیة). Manuscript of Ganj Baxš Library of Pakistān. No 9361. No Date. No scribe. [In Persian].
- Karimi, Asqar & Mohammad Jafari Qanavāti [ed.s] (2016) *Danešnāme-ye Farhang-e Mardom e Irān* (Encyclopedia of Iranian People's Culture). Supervised by Kazem Musavi Bojnordi. 4th Vol. 1st Pub. Tehran: The center of the great Islamic Encyclopaedia. [In Persian].

- Monzavi, Ahmad (1983) *Fehrest e moštarak-e nosxe-hāye xattiye fārsiye Pākestān* (A list of Farsi written manuscript in Pakistan). Vol 6. 1st Pub. Lahore: Markaz tahqiqāt-e fārsiye Irān Va Pākistān. [In Persian].
- Mujāni, Ali & Alimardān, . mar Yazdān (1998) *Fehrest-e nosaxe-hāye xattiye fārsiye anstituye Āsār-e xattiye Tājikestān* (A list of Farsi written manuscript in Institute of manuscripts of Tajikistan). Āyatollāh Mar’aši Najafi Library & Study center of central Asia and The Caucasus of ministry of foreygn affairs. [In Persian].
- Najāši, Ahmad ibn Ali (2010) *Al-Rijāl* (Biographical evaluation reliability of hadith transmitters). ed. by Šobeyri Zanjāni. Qom: Al-Našar Al-Islami.
- Qesseye Imām Mohammad ibn Al-Hanafiyya va Zufonun* (قصه امام محمد الحنفیه رضی الله عنه و ذوفنون). Manuscript of the . bu Rayhān Beruni library. No 6005. Date of Copy: 1200 AH. No scribe. [In Persian].
- Qessye Mohammad ibn Al-Hanafiyya* (قصه محمد بن الحنفیه). Manuscript of the Faculty of Literature and Humanities of the Firdawsi university of Mašhad. No 352. Date of Copy: 1224 AH. No scribe. [In Persian].
- Šokufegi, Hāmed (2015) “Mo’arrefi va barrasiye Ziqnun-nāme: Hamāseye dini va āšeqāne dar qarn-e haštom-e Hejri” (Introduction and study of Ziqun-nāme: A romantic religious epic in the eighth century AH). *Payām-e Bahārestān*. Vol 7/2. Issue 25. 33-45. [In Persian].
- Šustari, Qāzi Nurullāh ibn Šarif al-Din (1998) *Majāles al-Mo’menin* (Assemblies of Believers) 2 Vol. Tehran: Eslāmiyye. [In Persian]
- Siyar-e Mohammad ibn al-Hanafiyya* (سیر محمد بن الحنفیه). Manuscript of Ganj Baxš Library of Pākistān. No 6/1990. Date of Copy: 1270 AH. Scribe: Mohammad Zahed Vallad Mian Mir Sahib. [In Persian].
- Yāqūt e Hamawi, Yāqūt ibn ‘Abdullāh (1993) *Mo’jam al-odabā* (Dictionary of Men of Letters). ed. Ihsān Abbās. 7 Vol. 1st Ed. Beirut: Dār al-Qarb Al-Islāmi.
- Zolfaqāri, Hasan & Bahādor Bāqeri (2020) *Afsāne-hāye palavāniye Irān* (Iranian Heroic Legends: Introduction and Analysis of Sixty Poetic and Prose Heroic Legends of Persian Literature). 4 Vol. 1st Pub. Tehran: Xamuš. [In Persian]